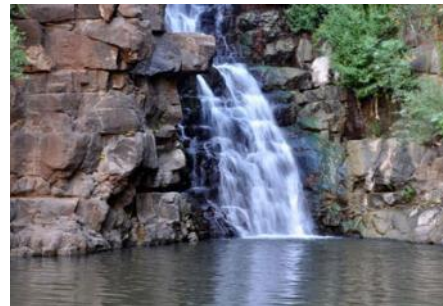

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

כוכב של"ח

המסע לרמת הגולן

תשע"ט

ערך דן אבידן

כתיבה: יואל אהרון, דן אבידן, מבוסס על 'מכלול הנופאדם' של ד"ר טימי בן יוסף, שיעורי הכנה:
אבנר ויגודמן

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ
תוכן עניינים מקושר

1. מבוא 3
2. עיקרי מכלול הנופאדם במרחב 4
 - א. הרובד הפיזי 4
 - ב. הרובד הביוטי 5
 - ג. הרובד האנושי 6
3. רציונל המסע 7
 - א. מסר ערכי 7
 - ב. מטרה 7
 - ג. רעיון מרכזי 7
 - ד. התפתחות המסע על פי יעדיו 8
4. הצעות לכוכב של"ח בגולן 8
 - א. שיעורי הכנה למסע 9
 - ב. היבטים ארגוניים חברתיים ובטיחותיים 9
 - ג. כוכב א' "הבקע כגבול שלום" 13
 - ד. כוכב ב' "מפגש תרבויות ומורשת קרב" 14
 - ה. כוכב ג' "המעשה הציוני" 15
5. תכנית ההשתלמות 17
 - א. רציונל יום ההשתלמות הראשון 19
 - ב. רציונל יום ההשתלמות השני 21
 - ג. רציונל יום ההשתלמות השלישי 23
 - ד. רציונל יום ההשתלמות הרביעי 25
 - ה. רציונל יום ההשתלמות החמישי 27
6. מערכים לשיעורי ההכנה 29
 - א. שיעור הכנה 1 מבנה הגולן 29
 - ב. שיעור הכנה 2 וולקניזם מושגי יסוד 34
 - ג. שיעור הכנה 3 האדם בעבר ובהווה 43
7. רשימת מקורות 46
8. עזרי המחשה 47

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

המסע לגולן

"שם הרי גולן
הושט היד וגע במ
בדממה בוטחת מצוים עצור!
בבדידות קורנת
נס חרמון הסבא
וצינה נושבת מפסגת הצחור..
(רחל/ כנרת, 1927)

מבוא

הגולן מהווה במה - תרתי משמע, לקיום מסע משמעותי במתכונת כוכב של"ח. המסע מזמן תהליך חינוכי ערכי הכולל חוויה של התנסות באינטראקציות, עיסוק בסוגיות ערכיות, נטילת אחריות ותרגול משימות ומיומנויות שונות.

המסע מתחיל בביה"ס ימים רבים לפני מועד היציאה לשטח. התהליך אותו חווים התלמידים עם צוות השל"ח והצוות החינוכי מובל ע"י מועצת המסע המשותפת לתלמידים ולצוות החינוכי, ומשתף את כל קהילת ביה"ס, בעשייה לקראת המסע ובעקבותיו.

חוברת זו, מדגימה שלוש הצעות למסע כוכב של"ח בגולן בשתי חלופות לינה. המסעות נעים בין דרום הגולן למרגלות החרמון וסוקרים את שלושת חלקי הגולן, השונים זה מזה במאפיינים פיזיים, ביוטיים ואנושיים: ממצוקי דרום הגולן והרמה המישורית החקלאית, אל הרמה הנטויה והסלעית במרכז הגולן, ועד תלי הפירוקלסטים הגעשיים הבונים את צפון הגולן.

באחד הכוכבים מוקדש יום אחד משלושת ימי המסע לרמת הבניאס והמורדות הדרומיים של החרמון. תכני המסע המשמעותי בגולן מקושרים לסדנות הלימוד הבאות:

- **סדנת מכלול נופאדם:** ניתנת להדגמה בכל מסלול ובכל אזור מאזורי הארץ בגולן השטח מאפשר להתמקד באחריות על הסביבה, בסוגיות כמו טבע אל מול חקלאות, סוגיית המים בנחלים ועוד. באחריות על מורשת הדורות באתרים ארכיאולוגיים ואתרי התיישבות וקרבות, ובאחריות חברתית ולאומית בסוגיות מגוונות כגון מיעוטים התיישבות ביטחון ועוד.
- **סדנת הבקע:** המסע יזמן לתלמידים היכרות עם מרחב הבקע בצפון, והמרחב ההררי הגובל בבקע ממזרח, מקורות המים בבקע, גבול השלום עם ירדן (בדגש על חלוקת המים) מפגשי הגבול ישראל ירדן סוריה או ישראל סוריה לבנון.
- **סדנת מפגש תרבויות:** הגולן והחרמון - בצפון הגולן ובמורדות החרמון חיה כיום אוכלוסייה דרוזית. הדמוגרפיה לאורך ההיסטוריה בגולן ובחרמון מזמנת מפגש של תרבויות עבר מגוונות שהותירו את חותמן בשטח וניתן לעשות בהן שימוש לצרכי הסדנה.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

- **סדנת מפגש טבע:** הגולן מזמן מפגש אקלימיים ותשתיות שיוצרים בתי גידול מגוונים ממרגלות החרמון ועד דרום הגולן. הנחלים שחורצים את השטח מוסיפים נדבך נוסף למגוון המערכת הטבעית שניתן לפגוש בגולן בטווח נסיעה או אפילו הליכה קצר מאוד.

עיקרי מכלול נופאדם במרחב:

הרובד הפיזי

ההר המזרחי:

הגולן כחבל ארץ, נכלל בקטגוריית רצועות האורך של א"י ברצועת ההר שממזרח לבקע. בגבולות המדינה, הוא יוצר מעין "מובלעת" מזרחית לבקע הירדן: ממזרח לכנרת ולעמק החולה. הגולן הוא קצהו המערבי של חבל ארץ המהווה גוש בזלתי גדול הנמשך עמוק לתוך סוריה.

פעילות יצירת הבקע ושקיעתם של ה"בור" הגדול של הכנרת ומצפון לו "הבור" של החולה הפעילו לחצים על כיסי מאגמה שהובילו לשורה של התפרצויות געש אשר בנו את הגולן והמרחב הבזלתי שממזרח לו.

תבליט:

הגולן הוא רמה נטויה מצפון לדרום, מאחר שהקילוחים וההתפרצויות הגעשיות האחרונות התרחשו בצפון הגולן נמצא שם חרוטי געש בגובה ממוצע של 1200 מ' לעומת הרמה המישורית בדרום הגולן שגובהה הממוצע כ 400 מ' בלבד.

מרכז הגולן מושפע משבר שיח' עלי היוצר מדרון שיוורד אל כניסת הירדן לכנרת בכיוון דרום מערב. מדרון זה משופע בנחלים המתנקזים לבקעת בית צידא בצפון מזרח הכנרת.

אקלים:

בגולן שורר אקלים ים תיכוני בשל סמיכותו לים התיכון. יחד עם זאת קיים שוני במדרג שבין צפון הגולן - מרכז הגולן ודרום הגולן, בטמפרטורה, במשטר הרוחות ובכמויות המשקעים. השוני נובע הן מהבדלים טופוגרפיים, והן במיקום הגיאוגרפי – גובה טופוגרפי ואוריינטציה לחרמון בצפון, גובה נמוך ואוריינטציה לדרום עמק הירדן בדרום הגולן.

מסלע:

מאחר שהגולן הוא למעשה קער של סלעי משקע בין החרמון לגלעד שקילוחי בזלת מילאו אותו, (למעבר להמחשה) הרכב המסלע הנחשף בו יהיה ברובו בזלות אך בשוליים הדרומיים ובנחלים שהעמיקו להתחתך נחשפים סלעי המשקע.

בדרום הגולן על מצוקי סלעי המשקע מונחים קילוחי בזלת וחרוטי בזלת נמוכים ורחבים בצפון מזרח הגולן על גבי קילוחי הבזלת חרוטי הגעש בנויים בעיקר סקוריה הם גבוהים ומסודרים בכמה רכסים מקבילים.

קרקע:

המקור העיקרי לקרקעות הגולן הוא הבזלת ולכן היא מכונה קרקע בזלתית. היא עתירת צורן ודלת סידן. עובי הקרקע תואם את זמן ההתפרצות ולכן בדרום הגולן נמצא קרקעות עתיקות ועמוקות יותר במרכז הגולן נמצא שמרבית הקרקע נסחפה והיא תהיה דלה ומרובת אבנים ובצפון הגולן נמצא כי

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

סביב חרוטי הגעש נוצרה קרקע על בסיס אפר וטוף געשי כך שיש יותר קרקע מתאימה לחקלאות לעומת מרכז הגולן.

מים:

קילוחי בזלת חוזרים בנו את רמת הגולן. בין קילוח אחד למשנהו תהליכי בלייה ושקיעת אבק ואפר געשי יצרו שכבת קרקע על גבי בזלת הקילוח. הקילוח הבא קבר את הקרקע שנוצרה והיא זכתה לכינוי "פליאוסול": אדמה מאובנת. הבזלת עצמה נסדקה בתהליך הקירור (לרוב בצורת משושים) מכאן שהבזלת מחלחלת ואילו הפליאוסול המכיל חרסיות רבות נאטם ומשמש כאקוידוד. עיקרון זה מסביר את מרבית מעיינות הגולן. (למעבר להמחשה) בשולי הגולן נמצא מעיינות שכבה בקו המגע בין הבזלת לקירטון או מעיינות העתק כמו בחמת גדר.

באזור הרמתי של הגולן יוצרים הנחלים ערוצים רבים ורדודים המכונים "מאסילים" בהם זורמים מעט מים, כשהערוצים הללו מתחברים ומעמיקים הם חושפים אלפי נביעות על גבי הפליאוסול כמות המים ועוצמת הזרימה מתגברים, הערוץ מעמיק ומתחתר וכל מעבר מקילוח לקילוח יוצר מפל מים.

כל נחלי הגולן מתנקזים לבקע אם ישירות ואם בעקיפין דרך נחל רוקאד והירמוד.

מרבית מי הנגר העילי הניזונים בעיקר מן המשקעים, נאספים במאגרים שמשמשים את החקלאות.

הרובד הביזי

צמחיה:

צמחיית הגולן מושפעת מהתבליט ומהאקלים הקשור בו. בצפון מזרח הגולן (הר חוזק) ובצפון הגולן (יער מסעדה ויער אודם) בחלק הצפוני הגבוה הקר והגשום יותר, נמצא חורש ים תכוני בו שולטים אלון מצוי אלה א"י ואלון תולע.

במרכז הגולן הנמוך והחם והפחות גשום, שולט יער פארק של אלון תבור ממנו נותרה נציגות קטנה יחסית במרכז הגולן.

במורדות הדרומיים והדרום מערביים החמים והיבשים שולטת חברת השיזף המצוי היוצר יער פארק דליל של צמחיה סודנית.

חי:

מגוון בעלי החיים שבגולן עשיר ומגוון במיוחד. עושר זה נגזר ממגוון בתי הגידול ומהאקלים המשתנה מצפון הגולן לדרומו וממזרח הגולן הנישא במזרח וגבולו המערבי בבקע. בסבך צמחיית המים ובחורש שולט חזיר הבר, במרחבי המישורים שעל הרמה עדרי צבאים והטורפים המלווים אותם הזאב, הצבוע התן והשועל, כמו גם הסמור והגירית. בשדות הפלחה מכרסמים רבים, במצוקי הבזלת מקננים דורסים כמו הנשר וגם דורסי לילה כמו האוח. בחורש ובשדות הפתוחים ציפורי שיר רבות, ובמקורות המים מגוון של עופות מים וגם 15 מיני דגים ממקורות שונים: בהם האמנון ממוצא טרופי החפף ממוצא ים תכוני והבינון ממוצא צפוני לצד 7 מיני דו חיים. מרבית הזוחלים ממוצא ים תכוני כמו הקמטן והלטאה הירוקה.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

הרובד האנושי

אדם בעבר

מיקומו של הגולן על גבול המדבר הסורי מאפיין את תולדותיו בצל המאבק בין המזרע לשימון ולכן ניכר חוסר רציפות בתיישבות הקבע שמתקיימת כל עוד השלטון חזק. בתקופה בה השלטון נחלש חוזרים הנוודים ומשתלטים על המרחב ודוחקים את יישובי הקבע. בתקופה הכלקוליתית, באלף הרביעי לפני הספירה מזהים הארכיאולוגים את ראשית התיישבות הקבע בגולן. הכלכוליתים היו חברה חקלאית ואתריהם נמצאו ב"רום" הגולן סמוך למקורות מים. אוכלוסייה זו הוחלפה באוכלוסייה נוודית שגם שהותירה מבני קבורה מרשימים הנקראים דולמנים ומבנים מגליתיים כמו גלגל רפאים. שדות הדולמנים חופפים לאתרי ההתיישבות הכלכוליתיים וכמותם צמודים למקורות מים ברום הגולן.

ע"פ המקרא **הבשן** נמנה עם נחלת שבט מנשה ו**גולן** הייתה אחת מערי מנשה שהוכרזה כ"עיר מקלט"

ע"פ הממצא הארכיאולוגי במהלך 2000 השנים הבאות הגולן ברובו היה נטול אוכלוסיית קבע, זו חודשה רק בתקופה ההלניסטית במאה ה-3 לפנה"ס. בתקופה זו הישוב צומח במהירות: מ-28 ישובים במאה השנייה לפנה"ס ל-138 ישובים במאה הראשונה לספירה ועד מעל 170 ישובים במאה השישית לספירה.

הישוב היהודי בגולן חודש לאחר שאלכסנדר ינאי כבש את המרחב במאה ה-2 לפני הספירה והפך את גמלא ההלניסטית לישוב יהודי.

לאחר המרד הגדול ונפילת גמלא התאושש הישוב היהודי כפי שמעידים שרידי כ-15 בתי כנסת שנתגלו במרכז הגולן. בתקופת המשנה והתלמוד (מאות 3-5) התבססה התיישבות יהודית חקלאית באזור הדל ביותר בקרקעות חקלאיות במרכז הגולן.

התיישבות זו התבססה על יצוא שמן זית כפי שמעידים שרידים של יותר מ-40 בתי בד.

בתקופה זו בצפון הגולן היה **העורף החקלאי של העיר באניאס**, שהתבסס על **מרעה וגפנים**, בדרום **העורף החקלאי של סוסיתא** שהתבסס על **תבואה ובמרכז הישוב היהודי שהתבסס על גידול זיתים**.

קרבת הירמון במאה ה-7, בו הכריעו המוסלמים את האמפריה הביזנטית, פתח תקופה ארוכה של שלטון מוסלמי שבו התערערה האחיזה של השלטון המרכזי ובגולן שלטו נוודי המדבר.

בתקופה העותומאנית, הידלדלה מאוד אוכלוסיית הגולן, אך עם זאת, הוקמו הישובים הדרוזיים בצפון הגולן ולמרגלות החרמון.

במאה ה-19, הביא השלטון העותומני אוכלוסייה צ'רקסית מן הקווקז במטרה לדחוק את האוכלוסייה הבדואית מהגולן ולייצר ביטחון בדרכי המסחר. אלה הקימו את העיירה קונטרה וישובים נוספים לאורך הדרכים ובצמתים מרכזיים.

בסוף המאה ה-19, היו ניסיונות להתיישבות יהודית במזרח הגולן, ובמערבו אך הם לא צלחו.

אדם בהווה

לאחר מלחמת העולם הראשונה על פי הסכם סייקס פיקו שבין בריטניה לצרפת, נכלל הגולן כחלק מסוריה תחת שלטון צרפתי.

בין 1948 עד 1967, היה הגולן תחת שלטון סורי. בזמן השלטון הסורי צמחה אוכלוסיית הגולן לכ

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

100,000 איש הוקמו מחנות צבא וביצורים רבים ומרבית האוכלוסייה התפרנסה מחקלאות ושרותים לצבא.

לאורך התקופה התרחשו עימותים בין סוריה לישראל על רקע שתי סוגיות: האזורים שהוגדרו כמפורזים, והסוגיה הטעונה של השימוש במקורות הירדן ומי הירדן.

לאחר כיבוש רמה"ג בידי צה"ל ב-1967 יישבה מדינת ישראל את הגולן והקימה מושבים קיבוצים מחנות צבא ובמרכז הגולן את העיר קצרין. ב-1981 הוחל החוק הישראלי על רמת הגולן (חוק הגולן 14/12/1981).

חלקים גדולים של הגולן ובעיקר הנחלים הזורמים הוכרזו כשמורות טבע אשר יחד עם אתרים היסטוריים מושכים תיירים מהארץ ומחו"ל. הגולן משמר אופי חקלאי לצד תיירות כריית טוף ומעט תעשייה. בדרום הגולן גידולי תבואה ושלחין, בצפון הגולן מטעים ומרעה במרכז הגולן שמורות טבע מרעה ושטחי אש.

בעקבות מלחמת יום הכיפורים וקרבות הגבורה של חטיבה 7 בצפון הגולן וחטיבה 188 בדרום הגולן נפתח דיון ציבורי אודות מעמד הגולן בעת שלום ונשקלה מספר פעמים האפשרות להחזיר את הגולן לסוריה במסגרת הסכם שלום.

כיום (2019) המצב הפוליטי בסוריה אינו יציב והגבול בגולן כמו גם המאגמה מתחתיו מבעבעים לקראת רתיחה ושאלת עתיד הגולן נותרת ללא מענה חד משמעי.

רציונאל המסע

המסר הערכי

באחריותי להעמיק את היכרותי עם חבל הארץ של הגולן ומורדות החרמון לשם חיזוק זיקתי ואחריותי לסביבה למורשת הדורות ולמדינה.

מטרת המסע

התלמיד יחוה מפגש חווייתי-ערכי ובלתי אמצעי עם מערכת הנופאדם הייחודית של הגולן ומרגלות החרמון לשם טיפוח זיקה לארץ, תחושת אחריות, ומחויבות לתרום לטיפוח הסביבה מורשת הדורות והמדינה.

הרעיון המרכזי

המסע בגולן מזמן עיסוק בשאלות ערכיות של **שמירת טבע, מפגש תרבויות, התיישבות וביטחון ומורשת הדורות**. מגוון הנופים והאתרים מאפשרים מסלולי הליכה משמעותיים ומרהיבים יחד עם אתרי מורשת.

המסע המשמעותי הוא **תהליך חינוכי, ערכי וחוייתי**, הכולל היבטים חווייתיים-אישיים, חברתיים, ערכיים, תוכניים ומגוון מיומנויות.

התהליך **משתף** את כל קהילת ביה"ס ומובל על ידי **מועצת מסע** נבחרת הכוללת נציגי התלמידים והצוות החינוכי. המסע המשמעותי כולל תהליך של **תכנון והכנה** ממושכים ומפורטים בבית הספר, **3 ימי מסע לפחות** ולאחריו תהליך **עיבוד וסיכום** כמו גם **הכוונה וצפייה ליזמות ועשייה** של קהילת ביה"ס בעקבות הממ"ש.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

התפתחות המסע על פי יעדיו (שיעורי הכנה + ימי המסע)

1. התלמיד יתוודע למאפייני הנופאדם של דרום, מרכז וצפון רמת הגולן.
2. התלמיד יקשר בין מאפייני הנופאדם והמגוון הרחב של בתי הגידול והמערכת הטבעית.
3. התלמיד יחוה מגוון של נופים ואתרים בשילוב הליכה משמעותית.
4. התלמיד ידון בסוגיות ערכיות בנושא שמירת הטבע, מול צרכי פיתוח, חקלאות וביטחון.
5. התלמיד ידון בסוגיות ערכיות בנושא מורשת קרב בגולן בדגש על מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים.
6. התלמיד ידון בסוגיות ערכיות בנושא התיישבות ומורשת הדורות בגולן.
7. התלמיד יתוודע ליישובים הדרוזיים בצפון הגולן וידון בסוגיית יחסם לחוק הגולן.
8. התלמיד יכיר את הדינאמיקה ההתיישבותית וההאצה בפיתוח החקלאות, התעשייה והתיירות.

הצעות לכוכב של"ח

בחוברת זו מוצעות שלוש חלופות לכוכב של"ח בגולן בכולן המטרה והמסר הערכי זהות לרשום מעלה
. (קישור להצעה המפורטת בהמשך)

מסלול כוכב א' "הבקע כגבול שלום מתפתח" המבוסס על לינה בפארק הירדן. ויכלול:

- יום בדרום הגולן בדגש על הבקע כגבול שלום מתפתח מאברהם אבינו ועד היום.
- יום במרכז הגולן בדגש על מפגש תרבויות בין תרבות ישראל וביזנטיון הנוצרית
- יום בצפון הגולן המדגיש את התפתחות הגבול בבקע הצפוני מהקמת המדינה ועד היום.

מסלול כוכב ב' "מפגש תרבויות ומורשת קרב" לינה המבוסס על לינה באלרום או בדפנה ויכלול:

- יום במרכז הגולן, בדגש על מפגש תרבויות רומי/יוון עם תרבות ישראל.
- יום במרכז הגולן בדגש הגבול הצפון מזרחי: גבול חם גיאולוגית וצבאית בדגש על מורשת קרב במלחמת יום הכיפורים.
- יום ברמת הבאניס ולמרגלות החרמון בדגש על מפגש תרבויות: הדרוזים בגולן ומורשת קרב בתל פאחר.

מסלול כוכב ג' "המעשה הציוני" המבוסס על לינה לינה בפארק הירדן ויכלול

- יום בדרום הגולן בדגש המהפך הציוני: נסיונות ההיאחזות של בני צפת בגולן וההתיישבות במזרח הכנרת כמו גם החיים בצל "הרמה הסורית".
- יום במרכז הגולן בדגש על מפגש טבע ומפגש תרבויות רומי/יוון עם תרבות ישראל.
- יום בצפון הגולן בדגש המאבק על ההתיישבות החדשה בצפון הגולן

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ
שיעורי הכנה למסע

במהלך ההכנות לממ"ש מוצעים שלושה שיעורי הכנה להיכרות טובה עם המרחב ומכלול הנפאדם המאפיין אותו.

- א. **שיעור 1:** יעסוק בהיכרות עם המרחב הגיאוגרפי של הגולן בדרומו, במרכזו, בצפונו ובשוליו, בדגש על מרכיבי הרבדים בנוף יקבלו ביטוי מדגים. **קישור לשיעור המלא**
- ב. **שיעור 2:** הגיאולוגיה הוולקנית של הגולן. בזלת הכיסוי, וההשפעה על הרבדים – בביטוי והאנושי במרחב. **קישור לשיעור המלא**
- ג. **שיעור 3:** המרחב הגיאופוליטי מחד – מלחמות בעת העתיקה והסכסוך הישראלי – סורי (מור"ק), מלחמת ששת הימים ומלחמת יו"כ, ומאידך – שגשוגו של הגולן בחקלאות, בתעשייה ובתיירות. **קישור לשיעור המלא**

היבטים ארגוניים חברתיים ובטיחותיים

המסר הערכי: המסע הוא שלי, לכן באחריותי להיות שותף פעיל בכל היבטי המסע, כדי לתרום את חלקי להצלחתו.

מטרת השיעורים: התלמיד יכיר היבטים שונים של המסע על מנת לטפח את מחויבותו ותרומתו להצלחת המסע.

רעיון מרכזי: המסע מהווה הזדמנות חינוכית ערכית ייחודית:

- א. חיזוק הזהות ערכית: הכרת הארץ ואהבת מולדת.
- ב. חיזוק הלכידות חברתית – נטילת תפקידים במסע ע"י התלמידים, הערכות באופן מיטבי להתארגנות אישית וקבוצתית, בניית מערכת כללים ונורמות, ייתרמו ללכידות החברתית של הקבוצה.
- ההכנה למסע כוללת היבטים של צמצום מרחב הזרות, שיווק התהליך, למידה, ארגון והתארגנות. התנהלות המסע היא **כלי חינוכי** שיוכל לסייע באופן משמעותי לטיפול מעורבות אישית, קבוצתית ויתרום להצלחת המסע אם ישמרו הכללים הבאים:
- ניהול המסע יהיה בידי מועצת המסע שכוללת את נציגי כל הכיתות בשכבה.
 - כל כיתה תתנהל בחלוקה לחוליות בנות 4 תלמידים.
 - לכל תלמיד ולכל חוליה יהיו משימות ותפקידים.

תיאום וקישור

בשיעורים אלה נכיר את ההיבטים השונים שביציאה למסע מבחינה ערכית חברתית לימודית וארגונית.

השיעורים יוקדשו למשימות אישיות וחולייתיות, /כיתתיות/ שכבתיות/ ציוד אישי. להכרת המסלולים ונקודות תורפה בטיחותיות.

התפתחות השיעור 1 לפי יעדיו:

1. התלמיד יכיר את מבנה רמת הגולן ומיקומו במרחב

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

2. התלמיד יתרגש לקראת המסע המתקרב.
3. התלמיד יבין את זיקת הגומלין בין מרכיבי הנופאדם בגולן.

התפתחות השיעור 2 לפי יעדיו:

1. התלמיד יתוודע למבנה הארגוני של המסע. (תפקידים חוליות משימות)
2. התלמיד יגדיר תחומים בהם יכול לבוא לידי ביטוי במסע
3. התלמיד ייערך באופן אישי וקבוצתי למסע: יבחין בין ציוד נישא לבין ציוד לילה, יגדיר משימות ותפקידים למסע וייקח חלק בביצועם.

התפתחות שיעור 3 לפי יעדיו:

1. התלמיד יתוודע למסלולי המסע ומקום הלינה: ע"ג המפה, תמונות, מצגת.
2. התלמיד ייערך באופן אישי וקבוצתי למסע בהיבטים הבאים:
- א. התלמיד יגלה מודעות לנקודות תורפה בטיחותיות.
- ב. התלמיד ישתתף בכתיבת אמנת התנהגות.

**חזרה לתוכן
העניינים**

התארגנות למסע בביה"ס:

ניתן להתארגן למשימות שכבתיות בשתי חלופות עיקריות:

- משימה כיתתית: כל כיתה אחראית על משימה (טקס, ערב חברתי וכו')
- משימה שכבתית: כל כיתה שולחת נציגים לצוות שכבתי לביצוע המשימה.

ארגון וכלכלה

כלכלה:

- ריכוז עבודת צוות הכלכלה.
- הכנת תיק כלכלה הכולל את תכנית העבודה של הצוות
- רשימת המצרכים והציוד הנדרשים.
- ריכוז רשימת המוצרים לכיתה
- ניקיון ופינוי
- ציוד בישול
- ארוחת ערב: תכנון תפריט, בישול, הגשה, פינוי, שטיפת כלים.
- ארוחת בוקר:
- א. כיבוד קל + שתיה חמה לאחר ההשכמה.
- ב. ארוחת בוקר לפריסה במסלול: הכנת מצרכי המזון וחלוקתם לפי חוליות (או חלוקת מזון לארוחה כיתתית משותפת) ניקיון פינוי.
- ארוחת צהרים- לפריסה במסלול: הכנת מצרכי המזון וחלוקתם לחוליות (או חלוקת מזון לארוחה כיתתית משותפת) ניקיון פינוי.

מאהל בחניון הלילה

- הקמת המאהל הכיתתי ע"פ תוכנית ובהתאם לשטח חניון הלילה.
- סיוע לתלמידים המתקשים בבניית האוהל.

מים

- מלוי בקבוקים אישיים ומיכלי מים נישאים (ג'ריקן), בערב שלפני היציאה למסלול
- רשימת תלמידים- חלוקה הוגנת לנשיאת הג'ריקן ע"י התלמידים ומעקב אחרי ביצועה.
- עידוד והקפדה על שתיית מים במהלך המסע.

חברה:

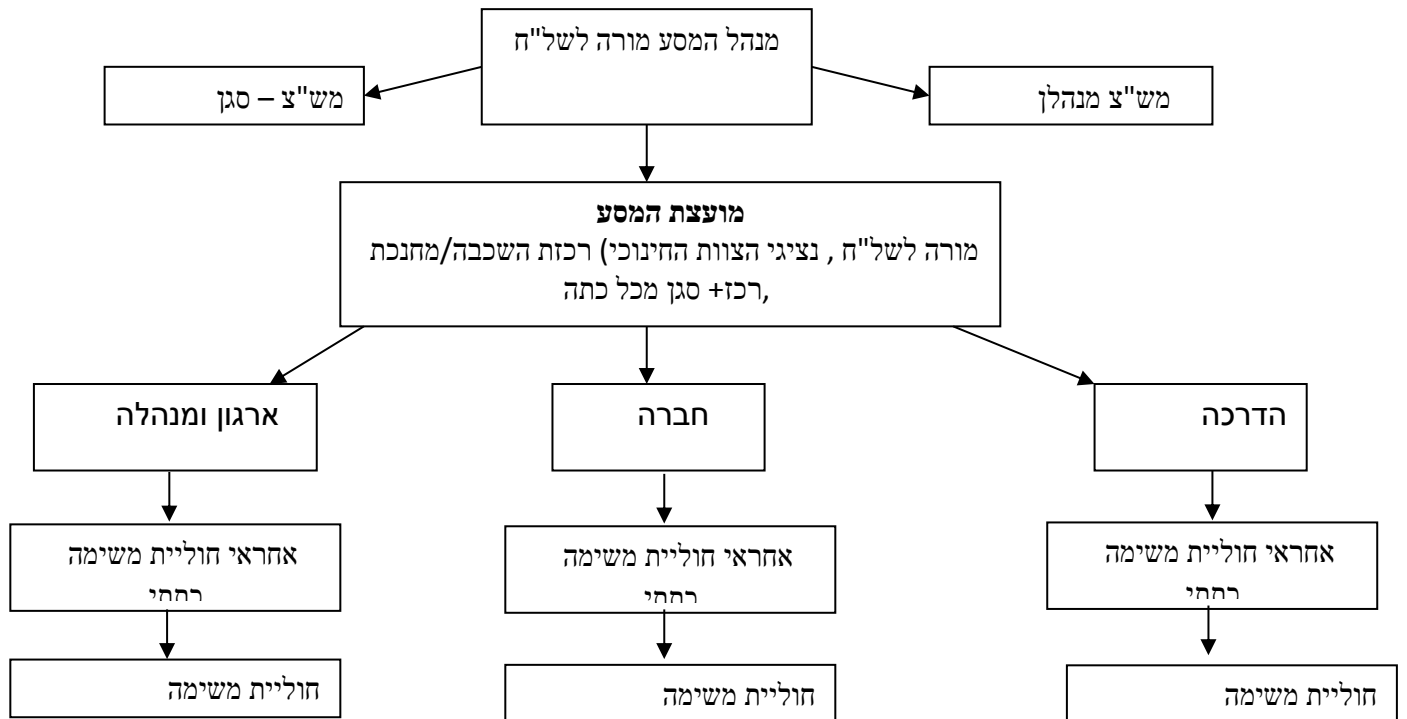
מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

- פרסום המסע בבית הספר לפני המסע - הפרסום יחל כבר בשלב התכנון ומיועד לקהילת התלמידים, המורים וההורים. פרסום באמצעים שונים בכיתות וברחבי ביה"ס ליצירת התלהבות וציפיות לקראת היציאה.
 - תיעוד המסע - יתקיים במהלך המסע בשלביו השונים - הצעות : צילום / כתיבת יומן / מומלץ להתייחס למצבים משעשעים במהלך במסע, כתיבת חידון למצבים חווייתיים ועוד.
 - סיכום המסע - ריכוז הסיכומים הכיתתיים והצגת קטעים נבחרים בפני השכבה או קהילת ביה"ס, כולל פעילות שהתבצעה במסגרת שכבתית במסע.
- טקס פתיחה, טקס סיום :
- טקס פתיחה : יתקיים בתחילת מסלול היום הראשון ויכוון למטרות ותכני המסע .
 - טקס סיום : הטקס יחתום במעמד ערכי את המסע ויסכם את מטרותיו ותכניו.
 - מיקום והיערכות : רצוי באתר משמעותי-תצפית נוכח הנוף הפתוח, אנדרטה וכו'. מומלץ לגוון בקטעי קריאה, שירה, נגינה. יש להיערך עם תכנית וציוד מתאים.
- תקנון התנהגות
- מועצת המסע בשיתוף עם מרכז/ת השכבה תקבע תקנון התנהגות עוד בבית הספר, במהלך המסע נציגי הכיתות אחראים לנהל את שיגרת המסע ובכלל זה לוח הזמנים כפי שנקבע, עימותים ואכיפת תקנון ההתנהגות.
- סיכום יום – מעגל של"ח
- לאחר ארוחת הערב תתקיים שיחת סיכום היום הכיתתית ובה יעלו נושאים שונים שעלו במהלך היום כולל נושאים חברתיים .
- פעילות ערב שכבתית:
- הפעלה חווייתית / הפגתית / רצוי שיעשה שימוש החוויות ורשמים שהצטברו במהלך היום.
 - יש להיערך עם תכנית מסודרת וציוד מתאים.
- מורל ציופרים ופעילות בוקר טוב ולילה טוב
- הגברת מצב הרוח והמורל באמצעות שירים המנון כתי, משחקים ורעיונות מקוריים להפתעות שיעודדו את התלמידים במהלך המסע.
 - נץ קפה-פעילות בוקר טוב - פעילות לפתיחת היום עם ההשכמה : פעילות קצרה רגועה , רצוי שתתקשר לתכני היום, אפשרויות לפעילות : התעמלות בוקר קצרה, סיפור רלוונטי, שיר, הציפיות שלי מהיום וכו'...
 - פעילות לילה טוב - פעילות לסיום היום : פעילות שקטה ונעימה לקראת השינה.
- הדרכה :
- כתיבת ת.ז. לאזור המסע וחלוקתה לכתה (הגדרת אזור המסע, המסלולים, נושאים מרכזיים, חי וצומח מיוחדים, התיישבות, מורשת ועוד)
 - דגשים להדרכה במסלול ובאתרים :
 - תחנות הדרכה, נושאים ואתרים יוגדרו מראש לכל יום במסע
 - הדרכה חווייתית ויצירתית.

**חזרה לתוכן
העניינים**

מדינת ישראל
 משרד החינוך
 מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

הצעה לתרשים מבנה היררכי של בעלי תפקידים למשימות במסע

יום	מסלול	תכנים	מימד ערכי
1	נסיעה לגולן דרך הירמוך. מסלול הליכה נחל אל על מאליעד ועד לאבני איתן	א. מאפייני נופאדם של דרום הגולן במה החקלאית בין ימה לשני ערוצים ב. מקור השם: מה בין גולן לבשן היווצרות רמת הגולן הבזלתית על גבי הקער של סלעי המשקע. ג. בזלת הכיסוי והאדמה העשירה של דרום הגולן. ד. משמעות הקרקע להקמת הישובים החקלאים בדרום הגולן ה. מעיינות ונביעות בחיבור בין הבזלת והגיר.	שרשרת הדורות: הזיקה ההיסטורית לגולן "מאחאב ועד רחל המשוררת" שמירת טבע: "בין טבע לחקלאות, מאגרי המים בגולן"
2	הכפר התלמודי בקצרין - בריכות המשושות בנחל זויתן עליון- מפל זויתן	א. מאפייני הנופאדם של מרכז הגולן: "משולש שבסיסו אש וראשו במים" הישוב היהודי בגולן בתק' התלמוד ב. משושים ג. מפלים בגולן, התחתרות מפל. ד. מים, נביעות ומעינות בגולן צומח הנחלים	שרשרת הדורות: מה לי ולרבי אלעזר הקפר?
3	מצפה גדות, מרום גולן - הר בנטל. עמק הבכא.	א. מאפייני הנופאדם של צפון הגולן: "על הגובה: ארץ חרוטי געש ומכתשי אש ומים בצל מרומי החרמון" ב. "פגז אחרון התפוצץ ושתק" תצפית ממצפה גדות וסיפור שחרור הגולן במלחמת ששת הימים ג. הכרת קו פרשת המים לאורך קו התלים בצפ' מזרח רמה"ג והמשמעות ביטחונית של שליטה באש ותצפית לתוך סוריה. ד. סיפור קרב הגבורה בעמק הבכא ומשמעות השליטה בכתף החרמון.	"התיישבות בכל מחיר?" בראי סיפורם של ילדי גדות ערב מלחמת ששת הימים כמקרה בוחן רמה"ג "גבול של שלום מתפתח?" מסייקס פיקו ועד פוטין ארדואן וסולימאני.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

[חזרה לרציונל](#)

כוכב ב'

"מפגש תרבויות ומורשת קרב" על בסיס לינה באלרום/דפנה

יום	מסלול	תכנים	מימד ערכי
1	מסלול הליכה : גמלא ונחל דליות.	א. גמלא ונחל דליות. הישוב היהודי בגולן בימי בית שני ב. סיפור המרד הגדול וחורבן גמלא. ג. הנשרים. ד. היווצרות רמת הגולן ה. "על הגבול" בין דרום הגולן למרכזה : שבר שיח עלי ו. היווצרות מפלים בגולן	שרשרת הדורות: בין מרד לחורבן – גבורה או חוסר ברירה? סיפור נפילתה של גמלא במרד הגדול שמירת טבע: "בין טבע לחקלאות, מאגרי המים בגולן" בראי כמויות המים הזורמים בנחל דליות שמירת טבע: בין טבע לחקלאות : אוכלוסיית הנשרים בצפון הארץ
2	מסלול הליכה דבורה ונחל גילבון. תצפית מהר בנטל תצפית מאתר עמק הבכא	א. מאפייני הנופאדם של צפון הגולן : "על הגובה: ארץ חרוטי געש ומכתשי אש ומים בצל מרומי החרמון" ב. דבורה- ההתיישבות היהודית במרכז הגולן. ג. נחלים בגולן. ד. מפלים. ה. הכרת קו פרשת המים לאורך קו התלים בצפי' מזרח רמה"ג והמשמעות ביטחונית של שליטה באש ותצפית לתוך סוריה. העיניים של המדינה- משמעות השליטה בכתף החרמון ו. סיפור קרב הגבורה בעמק הבכא	שרשרת הדורות: מה לי ול רבי אלעזר הקפר? להיות עם חופשי בארצנו: מהו מחיר העצמאות? מנשרים קלו מאריות גברו: הנצחה רשות או חובה?

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

3	מסלול הליכה : נבי חזורי -קלעת נמרוד. סיור בתל פאחר	א. מאפייני הנוף אדם של מרגלות החרמון : " מורדות 'חרמון הסבא': בין הוד קדומים ל'סער' נעורים " ב. הישוב הדרוזי הגולן ג. חרמון וגולן- מי? מה? והבדלים בניהם. ד. נחלי החרמון. ה. צומח החרמון. ו. בין ממלוקים לצלבנים ז. קרב ההבקעה על רמת הגולן במלחמת ששת הימים	אזרחי ישראל או סוריה: הדילמה של המיעוט הדרוזי בגולן להיות עם חופשי בארצנו: מהו מחיר העצמאות? מנשרים קלו מאריות גברו: הנצחה רשות או חובה?
---	--	--	--

[חזרה לרציונל](#)

כוכב ג' "המעשה הציוני" לינה אלרום/פארק הירדן

יום	מסלול	תכנים	מימד ערכי
1	נסיעה לגולן דרך הירמוך ומבוא חמה. מסלול הליכה : ממצפה אופיר לקרן עין גב, בני יהודה הישנה עד בית העלמין בעין גב.	א. מאפייני הנופאדם של דרום הגולן "במה החקלאית בין ימה לשני ערוצים" ב. היווצרות רמת הגולן הבולתית על גבי הקער של סלעי המשקע. ג. בזלת הכיסוי והאדמה העשירה של דרום הגולן. ד. משמעות הקרקע להקמת הישובים החקלאים בדרום הגולן ה. מלחמות ישראל ויהודה בממלכת ארם "מעבר אפק הצפוני" ו. החיים בצל ה"רמה הסורית" עד מלחמת ששת הימים.	שרשרת הדורות: הזיקה ההיסטורית לגולן "מאחאב ועד רחל המשוררת" שמירת טבע: "בין טבע לחקלאות, מאגרי המים בגולן" "התיישבות בכל מחיר?" בראי סיפורם של בני יהודה הישנה במאה ה 19 ובני קיבוץ עין גב עד מלחמת ששת הימים

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

שרשרת הדורות: מה לי ולתנורו של עכנאי? שמירת טבע: "בין טבע לחקלאות, מאגרי המים בגולן"	א. מאפייני הנופאדם של מרכז הגולן : "משולש שבסיסו אש וראשו במים" ב. משושים ג. מפלים בגולן, התחתרות ערוצים. ד. מים, נביעות ומעינות בגולן ה. צומח הנחלים ו. חיים יהודיים בגולן בתקופת המשנה והתלמוד.	2 קצרין - סיור בכפר התלמודי כולל המיצג. מסלול הליכה : בריכות המשושות בנחל זויתן עליון- מפל זויתן
אזרחי ישראל או סוריה: הדילמה של המיעוט הדרוזי בגולן להיות עם חופשי בארצנו: מהו מחיר העצמאות? מנשרים קלו מאריות גברו: הנצחה רשות או חובה?	א. מאפייני הנופאדם של צפון הגולן : "על הגובה: ארץ חרוטי געש ומכתשי אש ומים בצל מרומי החרמון" ב. הכרת קו פרשת המים לאורך קו התלים בצפ' מזרח רמה"ג והמשמעות ביטחונית של שליטה באש ותצפית לתוך סוריה. ג. הישוב הדרוזי בגולן ד. סיפור קרב הגבורה בעמק הבכא ומשמעות השליטה בכתף החרמון..	3 מסלול הליכה : מרום גולן -הר בנטל. סיור רכוב בבוקעתא תצפית באתר ההנצחה עמק הבכא.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ
תכנית ההשתלמות

"אפילו כשנדמה שאין מוסיפים דבר ושום רעיון חדש, אין הדבר כן, כי במה שלוקחים את העניינים ממקום למקום, מוסיפים אור פנימי, אור חיים חדש מזריח ושופע"
 (הראי"ה-הרב קוק, חורף תרפ"ג, 1923)

השתלמות ציר מסע גולן, מזמנת מפגש עם שלל נופים, מקומות, זמנים, אירועים ונושאים המייצגים את מכלול הנופאדם במרחב הגולן ומרגלות החרמון. חבל הארץ מזמן מסלולי טיול מרהיבים בנופים משתנים ומגוונים. נופי הגעש הייחודיים לגולן מספרים על תהפוכות הנוף כשם שההיסטוריה הקרובה והרחוקה מספרות על תהפוכות בשלטון ובאוכלוסית הגולן לאורך הדורות. עושר המערכת הטבעית והדינאמיקה הגיאופוליטית המתרחשת על הגבול ומעבר לו מזמנים כר נרחב לעיסוק בסוגיות ערכיות של שמירת טבע, שרשרת הדורות, מפגש תרבויות וסוגיות התיישבות וביטחון.

במהלך חמישה ימי ההשתלמות נדגים 2 מסעות כוכב המבוססים על 3 ההצעות המפורטות בחוברת זו.

תוכנית ימי ההשתלמות

יום	מסלול	תכנים	מימד ערכי
1	תצפית-יער שוויץ. עליה דרך חמת גדר. תצפית מאפיק נחל אל על. לינה פארק הירדן. קישור לרציונל היום	א. מאפייני הנופאדם של דרום הגולן "במה החקלאית בין ימה לשני ערוצים" ב. מבנה הגולן. ג. הגלעד והגולן, תחום סוסיתא. ההתיישבות ובעיקר היהודית בבזלת הכיסוי. ד. קרבות ישראל ויהודה בממלכת ארם במעבר אפק ה. מאגרי מים בגולן ו. מאפייני נחלי דרום הגולן. היווצרות מפל, מפל בגיר ובבזלת. צומח נחלים.	שרשרת הדורות: הזיקה ההיסטורית לגולן "מאחאב ועד רחל המשוררת" שמירת טבע: "בין טבע לחקלאות, מאגרי המים בגולן"

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

יום	מסלול	תכנים	מימד ערכי
2	גמלא-ירידה לעיר גילבון מעגלי.	א. מאפייני הנופאדם של מרכז הגולן : "משולש שבסיסו אש וראשו במים" ב. סיפור המרד הגדול. ההתיישבות היהודית בגולן התחתון. נשרים וטבע. ג. ההתיישבות היהודית במרכז הגולן בתקופת המשנה והתלמוד. ד. סקר בכפר דבורה. ה. השוואה בין בתי המדרש. ו. תצפית ממצפה גדות	שרשרת הדורות: בין מרד לחורבן – גבורה או חוסר ברירה? סיפור נפילתה של גמלא במרד הגדול שמירת טבע: בין טבע לחקלאות: אוכלוסיית הנשרים בצפון הארץ שרשרת הדורות: מה לי ול רבי אלעזר הקפר? "התיישבות בכל מחיר"? בראי סיפורם של ילדי גדות ערב מלחמת ששת הימים כמקרה בוחן
3	נחל זיתן- מבי"ס שדה- למפל העליון וזויתן תחתון. קישור לרציונל היום	א. מאפייני הנופאדם של מרכז הגולן : "משולש שבסיסו אש וראשו במים" ב. שבר שיח- עלי, מבנה מרכז הגולן. ג. מבנה קילוח, פלאוסולים ונביעות. מים בגולן. ד. צומח נחלים.	שמירת טבע: בין טבע לחקלאות/תעשיה: מי עדן ושטחי המרעה בראי ערכי הטבע בגולן
4	תצפיות וגעש בצפון הגולן. מסלול מרום גולן-הר בנטל. עמק הבכא. קישור לרציונל היום	א. מאפייני הנופאדם של צפון הגולן : "על הגובה: ארץ חרוטי געש ומכתשי אש ומים בצל מרומי החרמון" ב. תילי הגעש. תופעות געשיות בצפון הגולן. ג. תצפית לסוריה. הקדמה גאוגרפית לקראת מורשת קרב עמק הבכא. ד. מלחמת יום הכיפורים בגולן	להיות עם חופשי בארצנו: מהו מחיר העצמאות? מנשרים קלו מאריות גברו: הנצחה רשות או חובה?

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

יום	מסלול	תכנים	מימד ערכי
5	חרמון : תצפית מנמרוד. נחל חזורי- קלעת נמרוד בניאס. תל פאחר. קישור לרציונל היום	א. מאפייני הנוף אדם של מרגלות החרמון : " מורדות 'חרמון הסבא': בין הוד קדומים ל'סער' נעורים " ב. השוואה חרמון וגולן. מבנה נחל סער. גאולוגיה של החרמון. ג. הדרוזים בגולן. ד. מפגש תרבויות צלבנים וממלוכים ה. מלחמת ששת הימים והקרב על תל פאחר.	אזרחי ישראל או סוריה: הדילמה של המיעוט הדרוזי בגולן

רציונל יום ההשתלמות הראשון
מתוך כוכב א': "הבקע כגבול שלום מתפתח" (יום א')

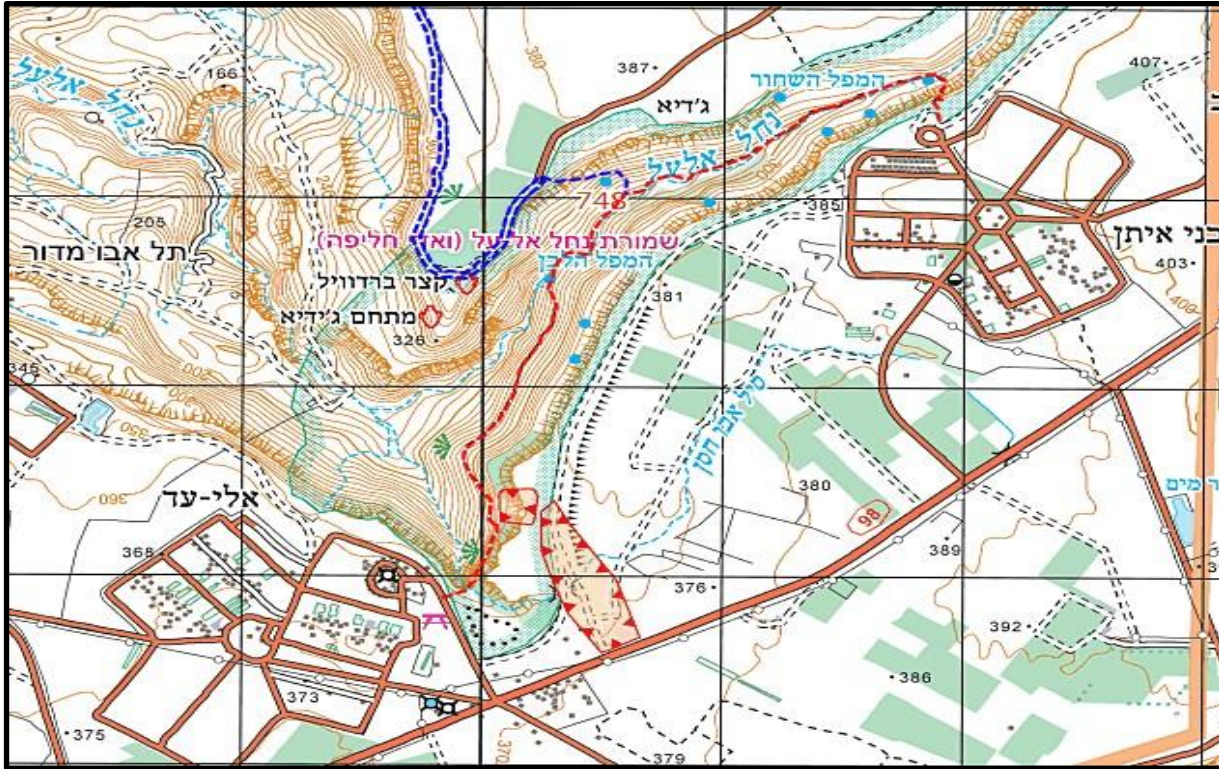
- נושא היום: הכרת מבנה דרום הגולן ומפגש הגבולות ישראל ירדן סוריה, הכרת מערכת הנופאדם בדרום הגולן ובנחל אלעל.
- **המסר הערכי:** באחריותי להכיר מרכיבים בזיקה ההיסטורית לגולן, וסוגיות בשמירת טבע אל מול צרכי החקלאות.
- **המטרה:** הכרות עם מכלול הנופאדם באזור ומאפייני הנחלים בגולן.
- **המסלול:** תצפית יער שוויץ, נסיעה דרך חמת גדר והליכה בנחל אלעל מאליעד לאבני איתן.
- **הרעיון המרכזי:** זהו היום הראשון במסע כוכב א' "הבקע כגבול שלום מתפתח". תצפית יער שוויץ מאפשרת הבנה של המרחב הגיאוגרפי, מפגש הגבולות ישראל ירדן סוריה והשילוב הייחודי של בקעת כנרות, רמת הגלעד ודרום הגולן המופרדות זו מזו על ידי הירמוך. נחל אל על מזמן מפגש עם המערכת הטבעית הייחודית לנוף מפגש סלעי המשקע עם קילוחי הבזלת של הגולן ולמשק המים הייחודי ששילוב זה יוצר כמו גם סוגיית השפעת ההתיישבות ותפיסת המים לצרכי חקלאות על המערכת הטבעית. ההתמקדות ביחסי אדם-טבע בעבר ובהווה והתערבות האדם במכלול הנופאדם תאפשר דיון ושיח ערכי על מקומו של התלמיד ופועלו לשמירה על הטבע.
- **תיאום וקישור:**
- **ביום השני** נתמקד בישוב היהודי בגולן בבתקופת בית שני על רקע במרד הגדול ובתקופת התלמוד כמפגש תרבויות.
- **ביום השלישי** נתמקד בשמירת טבע על רקע נופיו הייחודיים של נחל זוויתן.
- **התפתחות היום ע"פ יעדיו:**
 1. המשתלם יתוודע למבנה דרום הגולן ויאתר במפה את מסלול הנסיעה ומסלול ההליכה בנחל אל על.
 2. המשתלם יתוודע למלחמות מלכי ישראל בגולן.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

3. המשתלם יחוזה הליכה לאורך מסלול מים.
4. המשתלם יתאר את ייחודו של נחל אל על ברובד הפיסי וברובד הביוטי.
5. המשתלם ייחשף לסיפורו של אלי כהן
6. המשתלם יביע עמדה בסוגיית המאגרים וגריעת מים מנחלי רמת הגולן לצרכי חקלאות.

מפת מסלול ההליכה

מאלי-עד לאבני איתן

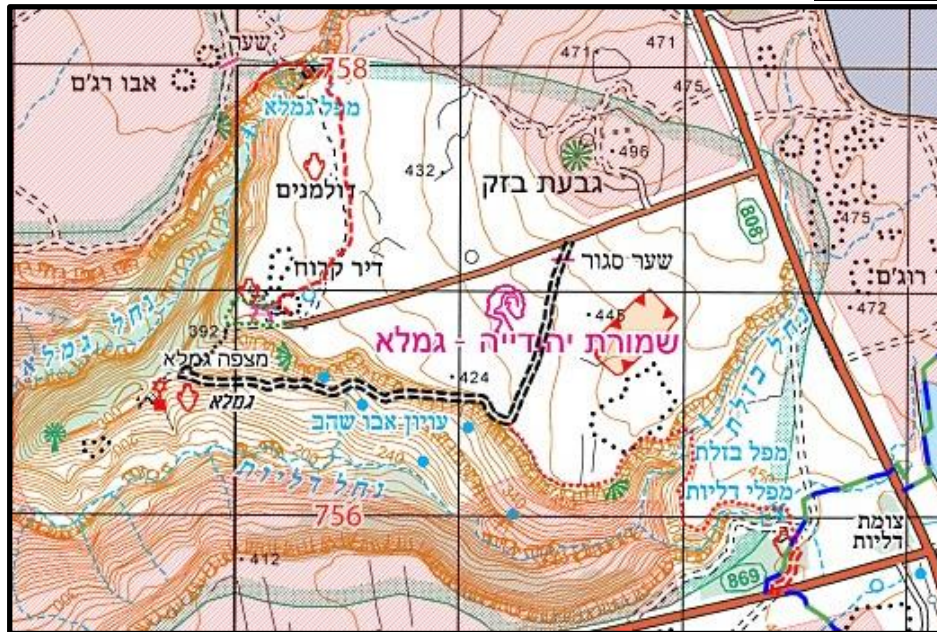
סמ"ש : אדום (1630)

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

רציונל יום ההשתלמות השני
השתלמות, מסלול יום 2: גמלא, גילבון מעגלי.

- **נושא היום:** הישוב היהודי בגולן בתק' בית שני ובתק' התלמוד כפי שמשקפים בגמלא ובדבורה.
 - **המסר הערכי:** כחוליה בשרשרת הדורות, באחריות להכיר את תולדות הישוב היהודי בגולן כחלק ממורשתו.
 - **המטרה:** המשתלמים יתוודעו לתולדות הישוב היהודי בגולן בראי המרד הגדול ותק' התלמוד.
 - **המסלול:** סיור רגלי בגמלא, דבורה ונחל גילבון מעגלי.
 - **הרעיון המרכזי:** זהו היום השני בהשתלמות. ירידה לעיר גמלא והתבוננות מקרוב על מרכיבי העיר שנשתמרו, מאפשרת הבנה של הישוב היהודי בגולן ערב המרד הגדול. הסיפור הדרמטי של המצור על העיר ונפילתה המסמנים הפסקה זמנית בישוב היהודי בגולן שפריחתו המחודשת הותירה בתי כנסת רבים במרכז הגולן ואותה נדגים בכפר דבורה. השילוב של שני האתרים בנוף המרהיב של נחלי הגולן יאפשר לשלב הפגה ומפגש עם המערכת הטבעית.
 - **תיאום וקישור:**
 - **ביום הראשון** עסקנו במבנה הגולן בדגש על דרום הגולן, הכרנו את מורשת התק' המקראית והתוודענו למאגרי המים.
 - **ביום זה** נעסוק באדם בעבר בישוב היהודי בגולן בבתקופת בית שני על רקע במרד הגדול ובתקופת התלמוד כמפגש תרבויות.
 - **ביום השלישי** נתמקד בשמירת טבע על רקע נופיו הייחודיים של נחל זויתן ובהשפעת פעילות האדם על המערכת הטבעית.
- התפתחות היום ע"פ יעדיו:**
1. המשתלם יתוודע לישוב היהודי בגולן באמצעות הביקור בגמלא ובדבורה.
 2. המשתלם יחוה הליכה בירידה ועליה, ויקשר בין ממצאים ארכיאולוגיים לסיפור היסטורי.
 3. המשתלם יסביר את הקשר בין המבנה הגעשי של הגולן לדרך היווצרות מעוקים ומפלים בנחלי הגולן.
 4. המשתלם ימנה 3 צמחי מים בנחל גילבון.

מפת מסלול ההליכה : גמלא

22

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

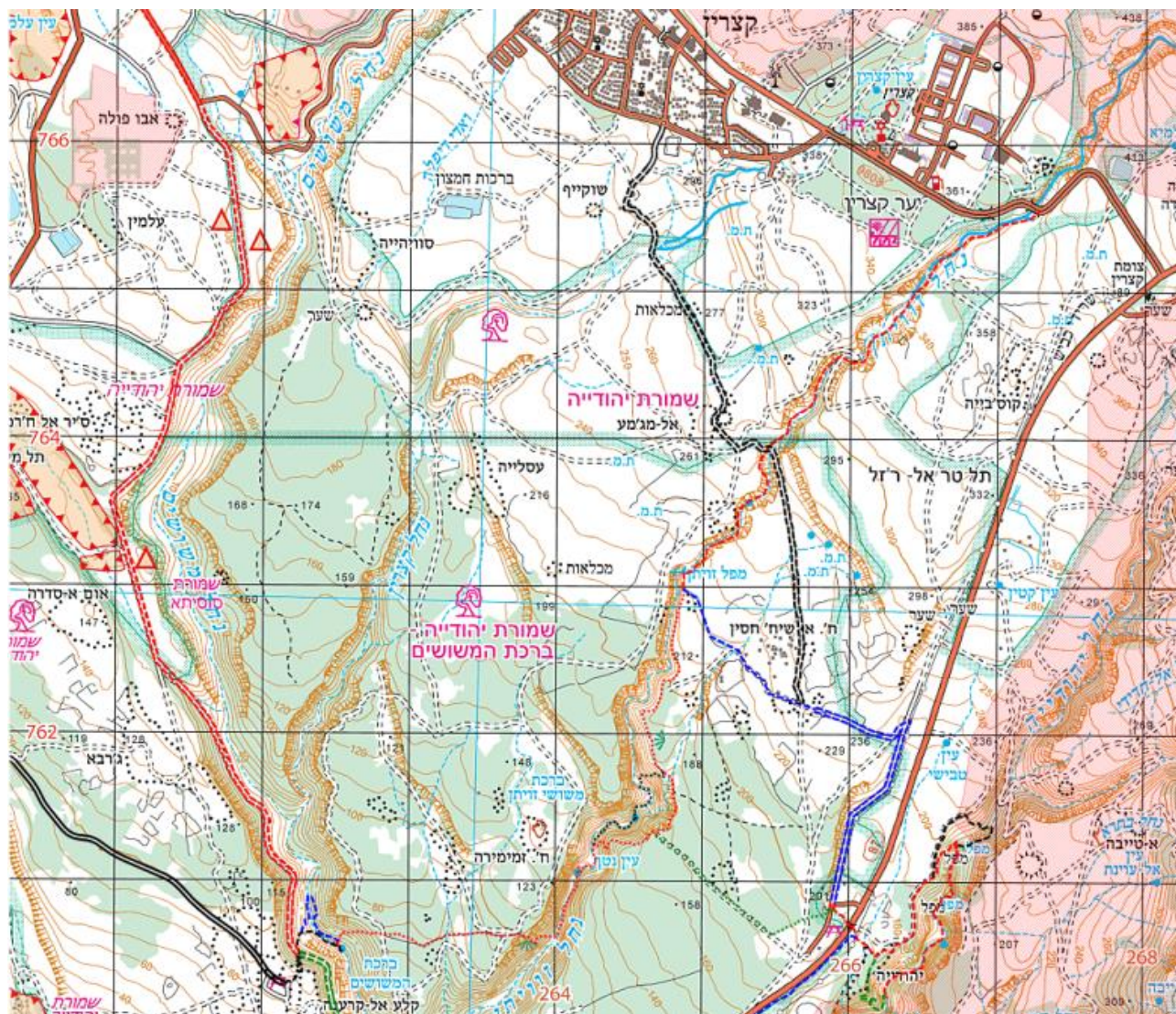
רציונל יום ההשתלמות השלישי נחל זויתן עליון
(מתוך כוכב א', יום 2:)

- **נושא היום:** הכרת מבנה מרכז הגולן, בראי נחל זויתן.
- **המסר הערכי:** לשם העמקת זיקתי לארץ ולגולן באחריותי להכיר את נחל זויתן ומאפייניו, תוך הבנת ההשפעה ההדדית בין אדם לסביבה.
- **המטרה:** הכרות עם המערכת הטבעית של נחל בגולן והשפעת פעילות האדם על נחלי הגולן.
- **המסלול:** מבסיס קצרין לבריכת משושי זויתן, מפל זויתן עין נטף חוות קאצ'ה.
- **הרעיון המרכזי:** יום זה מוקדש כולו למערכת הטבעית של נחל בגולן ממישורי הרמה ועד יציאתו לבקע. העולם הנסתר שמתגלה בתוך הנקיקים, נוף קילוחי הבזלת במעוק, המפלים הבריכות המעיינות הקטנים ועולם הצומח והחי. החניך יתרשם מהמערכת הטבעית העשירה וידון בהשלכות פעילות האדם בתפיסת המים לחקלאות, בגידול הבקר ובתיירות על אוצר הטבע של הגולן.
- **תיאום וקישור:**
- **ביום השני** עסקנו באדם בעבר בישוב היהודי בגולן בבתקופת בית שני על רקע במרד הגדול ובתקופת התלמוד כמפגש תרבויות.
- **ביום זה** נתמקד בשמירת טבע על רקע נופיו הייחודיים של נחל זויתן ובהשפעת פעילות האדם על המערכת הטבעית.
- **ביום הרביעי** נעסוק בהגנה על הגולן על רקע נופי התלים הפירוקלסטיים של צפון הגולן.
-
- **התפתחות היום ע"פ יעדיו:**
- 1. המשתלם יתוודע למבנה מרכז הגולן ויכיר את החלופות לטיול במרחב נחל זויתן.
- 2. המשתלם יחוה הליכה לאורך מסלול עם נוף מרהיב של מעוק, מפלים ובריכות טבעיות.
- 3. המשתלם יתאר את מאפייני המערכת הטבעית של נחל זויתן.
- 4. המשתלם ידון במארג היחסים העדין שבין המערכת האנושית למערכת הטבעית על רקע סמיכותו של נחל זויתן לעיר קצרין.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

מפת מסלול ההליכה

קצרין משושי זיתן, מפל זיתן, עין נטף חניון יהודה

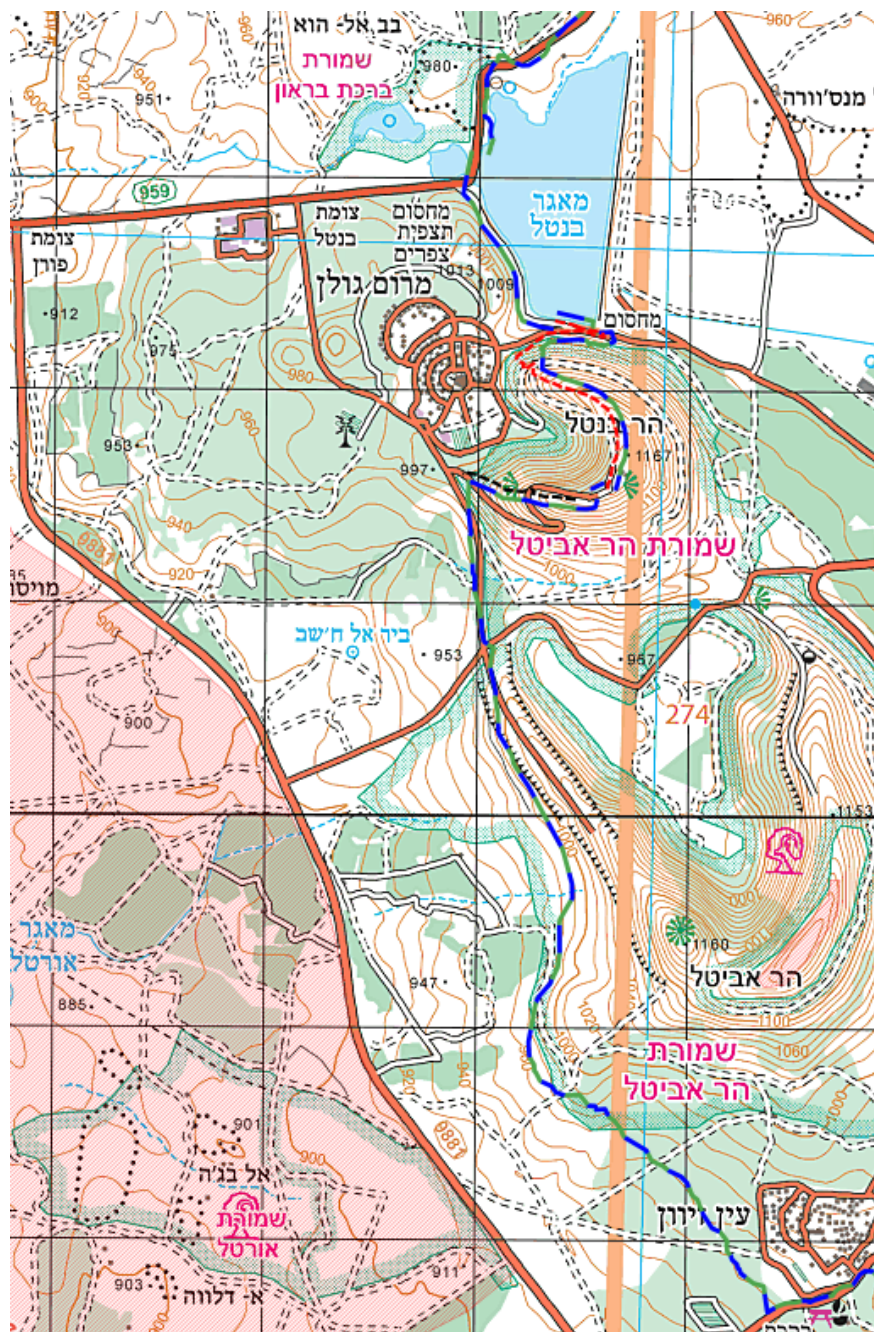
סמ"ש: שחור (1457), אדום (1451), שחור (1462), אדום (1451), ירוק (1463)

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידועת הארץ
רציונל יום ההשתלמות הרביעי
תצפיות וגעש בצפון הגולן.
מרום גולן – הר בנטל:

- נושא היום: צפון הגולן: תלי הגעש וקרבות ההגנה על הגולן במלחמת יום הכיפורים
- **המסר הערכי:** באחריות להכיר חלק מסיפורי הקרבות על הגנת הגולן
- **המטרה:** הכרות קרבות ההגנה על הגולן בראי על רקע רכסי הפירוקלסטים והתופעות הגעשיות האופייניות לאיזור.
- **המסלול:** הליכה על שביל הגולן מעין זיון דרך תצפית בנטל למאגר בנטל. תצפית משולי הר חרמונית (עמק הבכא), ברכת רם.
- **הרעיון המרכזי:** זהו היום השלישי במסע כוכב ג', והיום הרביעי להשתלמות. ההליכה מעין זיון והתצפית מהר בנטל מזמנות אפשרות להבנת מבנה צפון הגולן על התופעות הגעשיות המיוחדות איזור זה. התצפית מהר בנטל תבהיר את מרחב קרבות הבלימה של הכוחות הסוריים שתקפו סביב בקעת קוניטרה ותסייע לקשור בין הרובד הפיזי, (קו התלים על הפרצות שבו, החרמון שנכבש ושלט על כל מרחב הגולן) לסיפור קרבות הבלימה בעמק הבכא.
- **תיאום וקישור:**
- **ביום השלישי** עסקנו בשמירת טבע על רקע נופיו הייחודיים של נחל זויתן ובהשפעת פעילות האדם על המערכת הטבעית.
- **ביום זה** נעסוק בהגנה על הגולן במלחמת יום הכיפורים על רקע נופי התלים הפירוקלסטיים של צפון הגולן.
- **ביום החמישי** נתמקד, בנופי החרמון באוכלוסיה הדרוזית למרגלות החרמון ובאירועי מלחמת ששת הימים בתל פאחר.
- **התפתחות היום ע"פ יעדיו:**
 1. המשתלם יתוודע לתופעות הגעשיות המיוחדות את צפון הגולן
 2. המשתלם יתאר את קו התלים בצפון הגולן הישראלי.
 3. המשתלם יתוודע לשגשוג החקלאי וההתיישבותי בצפון הגולן
 4. המשתלם יתוודע לקרבות הבלימה במלחמת יוה"כ.
 5. המשתלם יקשר בין המבנה הפיזי של צפון הגולן לקרבות הבלימה ב 1973.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

מפת מסלול ההליכה: שביל הגולן מעין זיוון למאגר בנטל

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

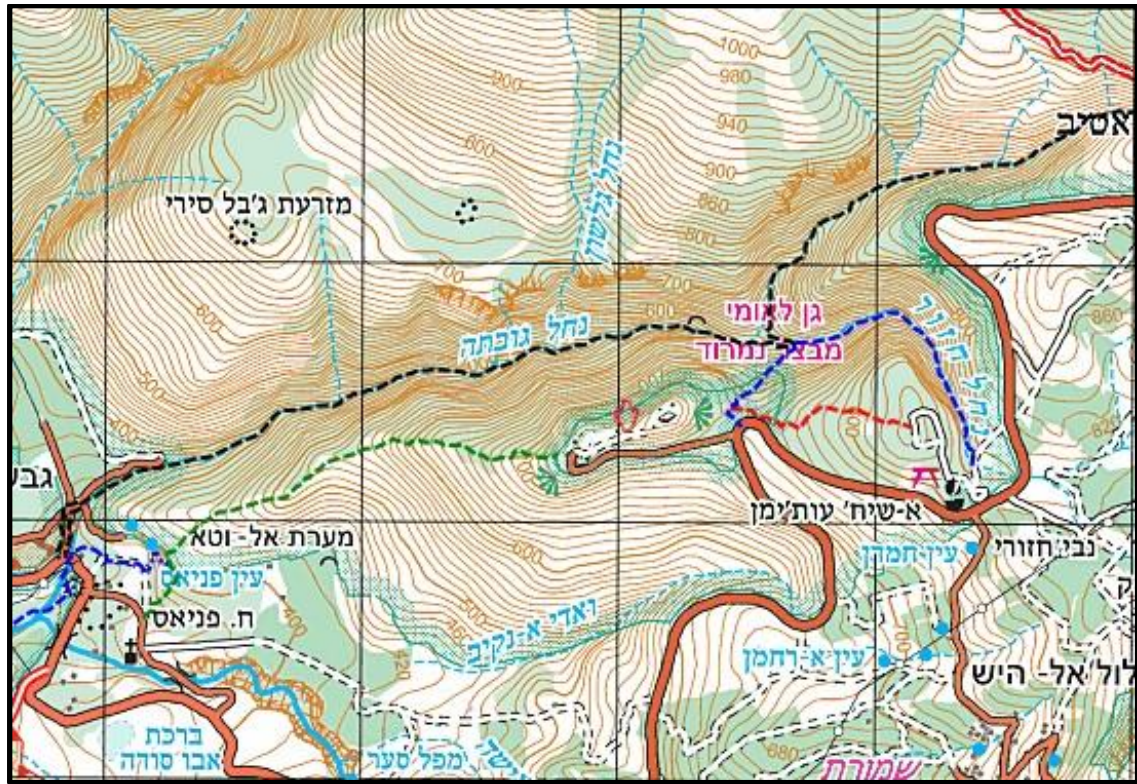
רציונל יום ההשתלמות החמישי
תצפית מהאחזות נמרוד, נחל חזורי – קלעת נמרוד, תל פאחר

- נושא היום: הכרות עם האוכלוסיה הדרוזית ששוכנת בין גולן לחרמון, וקרבות כיבוש צפון הגולן ב 1967.
- **המסר הערכי:** באחריותי להכיר את גבורתם של חיילי גולני בקרב תל פאחר.
- **המטרה:** הכרות עם מכלול הנופאדם במורדות הדרומיים של החרמון, ואת סיפור הקרב בתל פאחר.
- **המסלול:** תצפית מהאחזות נמרוד בהר קטע, מסלול הליכה בנחל חזורי דרך מבצר נמרוד לבניאס, וסיור בתל פאחר.
- **הרעיון המרכזי:** זהו היום השלישי במסע כוכב ב', והיום החמישי בהשתלמות. תצפית מהאחזות נמרוד, מזמנת לנו התבוננות במפגש שבין החרמון לגולן- הניכר לעין בהבדל שבין נופי החול והגיר של החרמון לנופי הבזלת של הגולן. מכאן נראה את בריכוז הישובים הדרוזיים של הגולן ואת נוף המטעים שיחד עם התיירות מהווים את הבסיס הכלכלי של האיזור. ההליכה בנחל חזורי תזמן מפגש חווייתי מאתגר בצמחייה סבוכה ובמעוק חתור בנוף חרמוני המאופיין בנטייה חדה של השיכוב ובריבוי תופעות קארסט. הלהתיישובות בצפון הגולן ומרגלות החרמון. קלעת נמרוד מבצר ממלוכי מזמן דיון אודות מפגש תרבויות אל מול המצודה הצלבנית בבניאס. הסיור בתל פאחר ישמש במה לתיאור קרבות כיבוש הגולן ב 1967 ובסיס לדיון על האפשרות להחזרת הגולן לסורים במסגרת הסכם שלום עתידי.
- **תיאום וקישור:**
- **ביום הרביעי** עסקנו בהגנה על הגולן במלחמת יום הכיפורים על רקע נופי התלים הפירוקלסטיים של צפון הגולן.
- **ביום זה:** נתמקד, בנופי החרמון, באוכלוסיה הדרוזית למרגלות החרמון ובאירועי מלחמת ששת הימים בתל פאחר.
- **התפתחות היום ע"פ יעדיו:**
 1. המשתלם יתוודע לנוף המאפיין את החרמון לעומת זה המאפיין את הגולן.
 2. המשתלם יכיר את מורשת הדרוזים בגולן והמורכבות הגיאופוליטית שהם מצויים בה.
 3. המשתלם יחוה הליכה אתגרית במעוק נחל חזורי.
 4. המשתלם יתוודע לסיפורו של מבצר נמרוד כמבצר ממלוכי אל מול בניאס הצלבנית.
 5. המשתלם יזהה את שלושת שלוחות החרמון: החרמון – שיאון שריון וחרמון.
 6. המשתלם יביע עמדה בסוגיית אפשרות החזרת הגולן במסגרת הסכם שלום.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

מפת מסלול ההליכה

נבי חזורי נחל חזורי נמרוד בניאס

. סמ"ש: כחול (1132) ירוק (1151).

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ
מסע בכוכב גולן שיעור הכנה 1

רמה נטויה מצפון לדרום - מיקום מבנה, יחידות משנה מאפייני הרובד פיס
כתב: אבנר ויגודמן

חזרה לרציונל

הרעיון המרכזי

שיעור זה מכוון ליצור הכרות ראשונית של התלמיד עם רמת הגולן. השיעור מתפתח סביב תרגיל, במסגרתו התלמיד יפיק נתונים מתוך סדרת מפות. התרגיל מתחלק לשני חלקים:

1. בחלקו הראשון – יציין התלמיד את גבולותיה של רמת הגולן.
2. בחלקו השני – יאסוף התלמיד נתונים על המאפיינים הפיסיים של הגולן ויסיק מסקנות.
3. **לסיכום התרגיל** ידגיש המורה את מעמדה הפוליטי של רמת הגולן לאור ציון גבולה המזרחי (קו הפרדת הכוחות 1974), וכן ידגיש את המאפיינים הפיסיים של הגולן לאור תבליט הגולן – רמה נטויה מצפון לדרום.

תיאום וקישור

- בשיעור זה מודגש ממד תבליט הגולן כפי שהוא מצוין ברציונל – רמה נטויה מצפון לדרום. בשיעור הבא יודגש הרובד האנושי ברמת הגולן. תרגיל מס' 1 מבוסס על ידע קודם של התלמידים:
- **סיפורו של מקום** – השיעור המסכם בסדנת מכלול נופאדם של א"י העוסק בעמק החולה.
 - **שיעור הפתיחה** לסדנאות החתך.

מטרות

1. התלמיד יציין את רמת הגולן במפת ארץ ישראל.
2. התלמיד יזהה את גבולותיה של רמת הגולן, תוך הבחנה בין גבול טבעי וגבול מלאכותי.
3. התלמיד יבין את משמעות קו הגבול – "קו הפרדת כוחות".
4. התלמיד יבחין בנטיית הרמה מצפון לדרום בהתייחס לתבליט השטח, ואת ההשלכות שיש לתבליט זה על מאפייני האקלים.
5. התלמיד יפיק נתונים ממפות.

עזרים

- למורה: מפת א"י פיסית.
- לתלמיד: אטלס אוניברסיטאי חדש של בראור.

ביבליוגרפיה

- המפות לשיעור זה נלקחו מהמקורות הבאים:
1. מפה פיזית של רמת הגולן – בראור, משה. 1995, **אטלס אוניברסיטאי חדש פיס, מדיני, כלכלי והיסטורי**, הוצאת ספרים יבנה.
 2. מפה טופוגרפית, מפת טמפרטורה שנתית, מפת משקעים שנתית – סופר, תמר. 2008, **אטלס ישראל החדש, האטלס הלאומי**, הוצאת המרכז למיפוי ישראל.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

3. טבלת הפעילות

עזרים והערות	זמן	הפעילות	מטרה	תוכן
מפה פיסית.	5 דק'	המורה מבקש מאחד התלמידים להראות את מיקומה של רמת הגולן במפת הארץ התלויה בכיתה.	1	זיהוי רמת הגולן במפת א"י
נספח 1 : תרגיל במידה והתלמיד מתקשה בזיהוי גבולות הגולן, יש להנחות אותו במספר שאלות מנחות, כגון: 1. איזה פרט נוף בולט יכול לשמש כקו גבול בין 2 יחידות גיאוגרפיות? 2. כיצד ניתן לזהות גבול בין 2 מדינות לעומת גבול בין 2 יחידות גיאוגרפיות?	20 דק'	המורה מנחה את התלמידים לבצע את תרגיל 1. לאחר פתרון התרגיל מבצע המורה בירור לגבי גבולו המזרחי של הגולן: ▪ מהו קו הפרדת כוחות ? ▪ במה שונה קו גבול זה מהגבולות שיש למדינת ישראל עם מצרים וירדן ? ▪ מה לדעתכם מעמדו הפוליטי של הגולן לאור תשובותיכם ?	2 3	תרגיל: זיהוי גבולות רמת הגולן
נספח 2 : תרגיל	25 דק'	<u>תרגיל</u> המורה: נבצע עתה את תרגיל 2 - "מאפייני הרובד הפיסי של רמת הגולן" לסיכום: המורה יבהיר את ההכללות המפורטות בתרגיל, וידגיש כי הגולן מחולק לשלושה יחידות נוף הנבדלים אחד מהשני, על סמך מאפייניו הפיזיים: 1. גולן צפוני 2. גולן מרכזי 3. גולן דרומי המסע ברמת הגולן ינוע מדרום לצפון בהתאם ליחידות הנוף הללו.	4 5	מאפייני הרובד הפיסי של רמת הגולן

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

תרגיל מס' 1 – גבולות ואתרים ברמת הגולן

חלק א'

לפניכם מפה פיסית של רמת הגולן (מפה מס' 1).

עליכם לציין מהם גבולות הגולן. שימו לב לגבול מלאכותי (אנושי) ולגבול טבעי (גבול המפריד בין 2 יחידות נוף). ציינו בכל גבול האם הוא גבול מלאכותי או גבול טבעי

מלאכותי / טבעי	מהו הגבול ?	
		הגבול הצפוני
		הגבול הדרומי
		הגבול המערבי
		הגבול המזרחי

ציינו את המדינות הגובלות עם רמת הגולן: _____.

חלק ב'

עיינו במפה הפיסית של רמת הגולן:

1. ציינו שמותיהם של 5 הרים הנמצאים בצפון הגולן ואת גובהם.

- הר: _____ גובה: _____
- הר: _____ גובה: _____
- הר: _____ גובה: _____
- הר: _____ גובה: _____
- הר: _____ גובה: _____

2. זהו את כביש גשר בנות יעקב – זיון במפה. הגולן הצפוני מתחיל מכביש זה וצפונה.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידועת הארץ
תרגיל מס' 2 – המאפיינים הפיסיים של רמת הגולן

התבוננו במפות והשלימו את החסר:

על פי מפה מס' 2

שם של יישוב הנמצא במקום גבוה ברמת הגולן: _____.

גובהו: _____.

שם של יישוב הנמצא במקום נמוך ברמת הגולן: _____.

גובהו: _____.

השלם את המשפט ע"י מחיקת המיותר:

ככל שמדרימים ברמת הגולן, גובה פני השטח, הולך ונהיה גבוה / נמוך.

על פי מפה מס' 3

בחלקו הצפון מזרחי של הגולן כמות המשקעים השנתית הממוצעת מגיעה לערכים של: _____.

בחלקו הדרום מזרחי של הגולן כמות המשקעים השנתית הממוצעת מגיעה לערכים של: _____.

השלם את המשפט ע"י מחיקת המיותר:

ככל שמדרימים ברמת הגולן כמות המשקעים השנתית הממוצעת גדלה / קטנה.

על פי מפה מס' 4

בחלקו הצפון מזרחי של הגולן הטמפרטורה השנתית הממוצעת מגיעה לערכים של: _____.

בחלקו הדרום מזרחי של הגולן הטמפרטורה השנתית הממוצעת מגיעה לערכים של: _____.

השלם את המשפט ע"י מחיקת המיותר:

ככל שמדרימים ברמת הגולן הטמפרטורה השנתית הממוצעת גדלה / קטנה.

על סמך תשובותיכם מהתרגיל, נסחו כלל המקשר בין התבליט לאקלים בהתאם ברמת הגולן.

הכלל: _____.

אגף של"ח וידיעת הארץ

מסע כוכב בגולן שיעור הכנה מס' 2

הרובד הפיזי של רמת הגולן – וולקניזם - מושגי יסוד

כתב: אבנר ויגודמן

חזרה לרציונל

הרעיון המרכזי

תהליכי הוולקניזם או הרי הגעש הם אלה שעיצבו את הנוף ברמת הגולן. זרימות הלבנה עיצבו את הרמה הנטויה מצפון לדרום וממזרח למערב. סיר הלחץ הינו הגורם לעליית המאגמה מהמעמקים. היווצרות הגולן, עיצוב נופו, מאזן המים בגולן והתיישבות האדם – כל אלה נגזרים מהתהליכים הוולקניים שהתרחשו בו בחמשת מיליוני השנה האחרונות. וזה נושאו של השיעור השני. במרכז השיעור, התלמידים יענו על שאלות הנגזרות מדף מידע המנתח את תופעת הגעשיות; המורה ידגים את תהליך ההתפרצות הגעשית ולסיום, התלמידים יצפו בסרטוני יו טיוב המתארים סגנונות של התפרצויות געשיות והשפעתם על עיצוב התבליט, בזיקה לרמת הגולן.

תיאום וקישור

בשיעור הקודם עסקו התלמידים במאפיינים הפיסיים של רמת הגולן. מאפיינים אלה הם נגזרת של הפעילות הוולקנית שעיצבה את נופו של הגולן. בשיעור זה יעסקו התלמידים במאפייניה של פעילות זו, ובכך יפנימו את בסיס הרציונאל של המסע.

מטרות

1. התלמיד יבין את התנאים השוררים במעבה האדמה ושוררים להתפרצויות געשיות.
2. התלמיד יסביר כיצד מתרחשת התפרצות געשית, ומהם החומרים הנפלטים בפעילות זו.
3. התלמיד יכיר את המבנים הוולקניים העיקריים ברמת הגולן (חרוט לבה ואפר).
4. התלמיד יקשר בין 2 תהליכים המתרחשים ברובד הפיסי - סוג ההתפרצות הגעשית ועיצוב הנוף והתבליט על פני השטח.

תנאי מוקדם

התלמידים מקבלים לבית את דף המידע (כיצד נולד הר געש...). הם נדרשים לענות על השאלות המופיעות בסופו. פעולת הכנה זו של התלמידים מהווה בסיס עליו יבנה השיעור.

עזרים

- בקבוק קולה חצי ליטר
- גישה לאינטרנט, מקרן ומסך
- 1. מור, דורון. 1994, הגולן – ארץ הרי הגעש, הוצאת מכון ירושלים ללימודי הסביבה, המכללה לחינוך ע"ש דוד ילין ואקדמון, ירושלים.
- סרטוני יו טוב – יש להקיש בגוגל את הקישורים הבאים:

- סרטון ראשון: Hawaiian Volcano Still Spews Hot Lava [1.51 דק']
- סרטון שני: Hawaii Volcano dalam 0201 [1.29 דק']
- סרטון שלישי: Raw Video : Iceland Volcano Spews More Ash [2 דק']

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ
טבלת הפעילות

תוכן	מטרה	הפעילות	זמן	עזרים והערות
פתיחה ויצירת מוכנות		המורה יציג מצגת של התפרצויות געשיות שהתרחשו בשנים 2010 – 2011. המורה: תופעת הגעשיות או הוולקניזם איננה תופעה שולית המצומצמת למספר הרים בלבד. זוהי תופעה אוניברסאלית, אקטואלית, המשפיעה על חיי מיליוני בני אדם. זו אחת מתופעות הטבע המרתקות ביותר שיש, והיא מתרחשת כל הזמן במקומות רבים בעולם. הרי הגעש מכים בנו בכל חושינו – אנשים רואים את האש והלבה, שומעים את רעם האדמה ומריחים את ריח האפר והאדים הגפרתיים. בשיעור זה ננסה להבין את התופעה ואת השלכותיה	10 דק'	יש להיכנס ל: 'וואלה תגיות', ולהקיש: הר געש. באתר יש סטים של צילומים של התפרצויות געשיות מהם ניתן לבנות מצגת קצרה.
שאלות מתוך דף מידע	1 2 3	בדיקת שיעורי בית – עונים יחד עם התלמידים על השאלות בסוף דף העבודה.	15 דק'	דף מידע / מומלץ לתת כשיעורי בית (על מנת לייעל את זמן השיעור)
הדגמת התפרצות געשית		המורה וידגים התפרצות געשית באמצעות פתיחת בקבוק קולה מנוער.	5 דק'	בקבוק קולה של חצי ליטר
תרגיל: הקשר בין סוג ההתפרצות לאופי התבליט	4	המורה יציג לתלמידים 3 סרטונים ביו טיוב: 1. סרטון ראשון מראה התפרצות לבה של הר הגעש קילוואה בהוואי 2. סרטון שני מראה את עיצוב הנוף מהתגבשות זרמי הלבה. 3. סרטון שלישי מראה את התפרצות הר הגעש באיסלנד בשנת 2010. המורה מציג שאלה בפני התלמידים לפני הצגת שני הסרטונים הראשונים: מהו הנוף המתעצב כתוצאה מזרימת לבה והתגבשותה במרחב? תשובה: הלבה תבנה נוף רמתי שטוח, תמלא שקעים ותעקוף גבעות, היא יוצרת מישורים ומשווה את הבדלי הגובה. לאחר הסרטון השלישי מסביר המורה על סגנון	20 דק'	גישה לאינטרנט מקרן ומסך. מומלץ להוריד מראש את הסרטונים עם תכנת הורדת סרטוני יו טיוב לדיסק ולהקרין ממנו בצורה יעילה יותר. יחד עם זאת ראוי להדגיש כי ישנם מצבי ביניים: ישנם התפרצויות בהם נפלטים לבה

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

תוכן	מטרה	הפעילות	זמן	עזרים והערות
		ההתפרצות הפירוקלאסטי ומחדד : החומרים הפירוקלאסטיים המוצקים יצטברו מסביב למקור ההתפרצות וסביבו יתרומם במשך הזמן חרוט טיפוס, יצירת הבדלי גובה אפשרית רק ע"י חומרים מוצקים, וכך יתרומם ויגבה באזור חרוט אפר גבוה.		פירוקלאסטיים זה לאחר זה. ישנם הרי געש רבים המורכבים משכבות של בזלת בין רבדי החומרים פירוקלאסטיים.

דגש לסיכום השיעור:

בטיולנו ברמת הגולן אנו נלך בנופים וולקניים ונבין כיצד מרחבים ונופים אלה היוו תשתית לרובד הביזי וואנושי שהתפתחו עליהם.

דף מידע למורה

מבנה כדור הארץ: המורה יכול להסביר את הימצאותה של המאגמה מתחת לקרום כדור הארץ ע"י מתן הדוגמא הבאה: ניתן להסביר את הימצאות המאגמה מתחת לקרום כדור הארץ ע"י שימוש בביצה. כדי להסביר את תופעת הרי הגעש עלינו לחדור עמוק לבטן כדור הארץ. נוכל להמחיש את מבנה כדור הארץ אם נדמה אותו לביצה. לכאורה – הביצה מוצקה וקשה. אך אם נשבור את הקליפה הדקה העוטפת את הביצה נגלה, שפנים הביצה הוא נוזלי. זהו גם מבנה כדור הארץ שעליו אנו חיים! קשה להאמין – נכון?! אנחנו חיים על פני קליפה קשה שעובייה עד 50 ק"מ (פחות מהמרחק מירושלים לת"א!). אילו היה מכשיר משוכלל שיכול לקדוח בקליפת כדור הארץ – לאחר קידוח של 50 ק"מ היינו מגיעים לאזור נוזלי וחם מאוד מאוד. הנוזל הזה נקרא מַגְמָה והוא עשוי מסלעים שנמסו בגלל החום הגבוה והפכו לסלע נוזלי! נחזור לביצה... כאשר הביצה שלמה – אין לנו מושג מה יש בתוכה. כאשר הביצה נסדקת – פנים הביצה יכולה לנזול החוצה. כך קורה גם עם קליפת כדור הארץ. כאשר הקליפה של כדור הארץ נבקעת, המַגְמָה הרוחת מתפרצת החוצה.

פירוקלאסטיים: ביוונית – חלקיקי אש. שם כולל לכל חלקיקי החומר הנזרקים לאוויר בהתפרצות וולקנית, מאבק דק ועד לגושי ענק. החלקיקים כוללים חלקים מהר הגעש עצמו שהתפוררו וחלקי לבה הנזרקים לגובה רב. החלקיקים מתפזרים מסביב להר, וקוטרם הוא ביחס הפוך למרחק: האבק הדק עולה לגובה רב עם הגזים החמים, נישא ברוח למרחקים גדולים ושוקע במרחק רב (אבק זה מכונה על שום צבעו הכהה – אפר וולקני). ואילו, הגושים הגדולים נופלים על מורדות הר הגעש עצמו ומידרדרים כלפי מטה. פירוקלאסטיים המצטברים בדרך זו יוצרים שכבות של סלע וולקני החל ממרגלות ההר וכלפי מעלה ויוצרים, למעשה, את צורתו של הר הגעש. פירוקלאסטיים מכילים גם

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

חלקי לבה שהועפו לגובה רב; לעתים נלכדים בועות אוויר בתוך חלקי הלבה ועד לנפילתה היא מתקררת ומתגבשת לסלע נקבובי. הסלעים הללו מסווגים על פי הגודל. אחד הסלעים המוכרים הינו הטוף (קוטרם - קטן מ 2 מ"מ).

אופי ההתפרצות

ההתפרצויות הוולקניות נחלקות ל 6 טיפוסים, והם נקראים ע"ש הרי געש מפורסמים בעולם.

ברמת הגולן נפוצים 2 טיפוסים עיקריים:

1. **הטיפוס ההוואיאני** – ע"ש הרי הגעש שבאיי הוואי – זרימת הלבה שקטה (בד"כ עולה לבה ענייה בגזים), ונוצרים בה חרוטי לבה שטוחים ונרחבים. הופעת פירוקלאסטיים נדירה יחסית. ניתן לחזות בהתפרצות כזו ממרחק מה ובביטחון יחסי. טיפוס זה מאפיין את מרחבי דרום רמת הגולן.
2. **הטיפוס הסטרומבוליאני** – ע"ש הר הגעש סטרומבולי באיטליה – בטיפוס זה נפלטים לבה פירוקלאסטיים, על כן נוצרים בו חרוטי געש מעורבים. ההתפרצות עצמה נערכת בצורה מודרגת. טיפוס זה מאפיין את חרוטי האפר של צפון הגולן.

הגורמים האפשריים לשוני בסגנון יכולים להיות רבים: הרכבה המאגמה המקורית; העשרת המאגמה בחומרים זרים מהסביבה, בתא המאגמה או בצינור המוצא; היחס הכמותי בין הפאזה הנוזלית לפאזה הגזית במאגמה; מהירות עליית המאגמה (האם המאגמה עולה לאט יחסית וללא הרבה גזים, או שהמאגמה עולה במהירות והיא עשירה בהרבה מאד גזים).

דף מידע

כיצד "נולד" הר געש ומהו החומר הנפלט ממנו ?

במעמקים מתחת לקרום כדור הארץ שוררים תנאי מאד קיצוניים. כשחודרים לתוך קרום כדור הארץ עולה הטמפרטורה ב-3 מעלות לכל 100 מטר.

עובי הקרום היבשתי מגיע לכ 70 ק"מ. בעומק של 80 ק"מ הטמפרטורה מגיעה לערכים של 2400 מעלות.

עוד גורם לעליית הטמפרטורה במעמקי כדור הארץ הוא התפרקות חומרים רדיואקטיביים.

גורם נוסף הפועל במעמקים הוא שיעור לחץ גבוה.

אם כן, במעמקי כדור הארץ פועלים שני כוחות מנוגדים:

- טמפרטורה גבוהה אשר גורמת להתכת הסלעים הנמצאים במעמקים.
- לחץ גבוה אשר גורם לחומר המותך להצטופף ולהידמות למצב מוצק.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

כוחות מנוגדים אלו יוצרים את החומר הנמצא מתחת לקרום כדור הארץ : **מאגמה** – חומר הדומה למוצק חיצוני, אבל פנימית דומה יותר לנוזל.

עקב שינויים בלחץ – סדקים הנוצרים בקרום כדור הארץ, ועלייה בחום כתוצאה מתהליכים כימיים המתרחשים בתוך המאגמה, הלחץ הפנימי עולה והמאגמה הלוהטת נלחצת מעלה ומתפרצת מלוע של הר געש או סדק בקרום כדור הארץ..

גזים וולקניים

המאגמה המטפסת כלפי מעלה בנויה משני חומרים : חומר נוזלי שיהפוך אח"כ למוצק וחומר גזי המשתחרר לאוויר. בתוך המאגמה מומסים גזים המכונים גזים וולקניים. גזים אלה מתחלקים לשתי קבוצות :

1. אדי מים, מעט פחמן דו חמצני, אשר בהיותם קלים עולים כלפי מעלה אל האטמוספירה..
 2. חנקן וגופרית שהם גזים מסוכנים ורעילים וכבדים. גזים רעילים אלה מתפשטים במהירות במהלך התפרצויות געשיות על פני שטח של עשרות ומאות ק"מ במהירויות גבוהות. הם יוצאים מבטן האדמה כשהם לוהטים ובהתפשטותם הם שורפים ומכלים שטחים גדולים. גזים אלו מכונים **זרמים פירוקלסטיים**.
- אחת ההתפרצויות הגעשיות המזעזעות התרחשה בשנת 1902 באי מרטיניק שבים הקריבי. בראשית המאה הייתה באי מושבה צרפתית קטנה שבירתה הייתה העיר סן פייר. כחמישה ק"מ מצפון לעיר התנשא הר הגעש פלה. במאי 1902 התרחשה התפרצות געשית וכל ראש ההר התפוצץ בקול רעם כביר. ענן כביר של גזים כבדים ורעילים, הנושאים איתם חלקיקי עפר לוהטים וטיפות לבה שטף את העירא וסביבותיה במהירות שנאמדה בכ 180 קמ"ש. כל חומר דליק בעיר עלה מיד באש, כל הגגות הועפו, כל הקירות שכיוונם היה לרוחב מסלול הדף האוויר העז קרסו, העצים נעקרו משורשיהם וכ-30,000 מתושבי העיר נחנקו למוות ונשרפו תוך שניות אחדות.

כל עוד עולים הגזים והחומר הנוזלי ביחד, נקרא החומר בשם מאגמה, אולם כאשר שני חומרים אלו נפרדים סופית זה מזה בלוע הר הגעש, נקרא החומר הנוזלי חסר הגז בשם **לבה (LAVA)**. מכאן שניתן לבטא את הקשר שבין שני המושגים האלה בנוסחה פשוטה :

הלבה אשר נפלטת מלוע הר הגעש זורמת ממנו הלאה, בשלב מסוים היא מתקררת ומתגבשת לסלע המכונה **"סלע פריץ"**. הסלע הנפוץ ביותר הוא **סלע הבזלת**.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

צורתם של הרי הגעש

מבחינים בין כמה צורות טיפוסיות של הרי געש:

1. **הר געש שטוח או חרוט לבה** – הר געש רחב מאד ושטוח. תלילות מדרונותיו נמדדת במעלות ספורות. על גבי החרוט יכולים להיבנות בתקופה מאוחרת יותר חרוטים נוספים. הלבה הנשפכת ממנו נוזלית מאד ומתפשטת על פני מרחבים גדולים ומיישרת את פני השטח.
2. **חרוט אפר** – הר געש הפולט בעיקר אפר דק ופירורי סלעים (אלה מכונים **פירוקלסטיים** - חלקיקי אש). צורתם בד"כ ספוגית עקב שפע בועות הגז שנלכדו בתוכם ברגע ההתמצקות. הפירוקלסטים נופלים ונערמים מסביב לפתח המוצא. בהיערמותם הם אלו שיוצרים את החרוט הגעשי. למעשה כל הרי הגעש החרוטיים ברמה"ג, הם הרי געש פירוקלסטיים.

סוגים של הרי געש

- ♦ **הרי געש פעילים** - הרים המתפרצים בתדירות רבה, כל כמה שנים או עשרות שני. הם פעילים עד עצם היום הזה.
- ♦ **הרי געש רדומים** - הרי געש שהתפרצו לפני שנים המתעוררים אחרי הפסקה ארוכה מאד, לעיתים הפסקה של מאות שנים.
- ♦ **הרי געש כבויים** - הרי געש שהיו פעילים לפני מיליוני שנה ומאז לא פעלו. הם לא יתפרצו עוד בעתיד.

ענה על השאלות הבאות:

1. מדוע שוררות במעמקי כדור הארץ טמפרטורות גבוהות?
2. מהם שני הכוחות הפועלים במעמקי כדור הארץ וכיצד הם משפיעים על צורת המאגמה?
3. מהו ההבדל בין מאגמה ללבה?
4. אילו חומרים פורצים מלוע הר הגעש?
5. מה ההבדל המהותי בין חרוט לבה וחרוט אפר?
6. מה ההבדל בין הרי געש פעילים והרי געש רדומים?

מסע גולן שיעור הכנה 2 היכרות עם מבנה הגולן

מטרת השיעור:

התלמיד יקבל מידע רלוונטי למסע כוכב גולן, ויכיר את מבנה הגולן.

הרעיון המרכזי

רמת הגולן, מבטאת בשמה רמה מישורית בכיוון כללי צפון - דרום. צפון הגולן מאופיין ברמה מישורית שבה תלי געש כבויים. הגבוה ביניהם – תל אביטל. גובהה של הרמה בצפון – כ-1100 מ' מעל פני הים. מרכז הגולן – מישורי (מאפשר שטחי מרעה לבקר), מאופיין במסילים (גיאות קטנים). דרום הגולן – גובהו המקסימאלי כ-300 מ' מעל פני הים, נחלים הזורמים לכנרת, ומצוקים.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידועת הארץ

הגולן מהווה גוש בזלתי דק יחסית לגוש המעובה ממנו בהרבה ממזרח - הבשן.

גבולות טבעיים:

בצפון: נחל סער

במזרח: נהר הרוקאד

מדרום: הירמוך

במערב: עמק החולה, הירדן, הכנרת.

הערה מתודית למורה:

גבול טבעי – כהגדרתו, מסמן את המימד הצר שבין שני חבלי ארץ. ניתן ורצוי להציג לתלמידים בקצרה את חבלי הארץ המקיפים את הגולן: החרמון, הבשן, עמק הירדן, הגלעד, עמק החולה.

פתיחה: מסע כוכב לגולן (5 דקות)

נפתח בציטוט משיר: (אפשר במקביל להשמיע או מהyoutube).

"איני יודע איך הומים היערות

איך מתכסים גגות בשלג המרהיב

לי צאלון ניגן, ניגן על סערות

וכליל החורש מספר לי על אביב.

כאן ביתי, אל מול גולן

עטור מטע וכרם,

כי אני נולדתי כאן

עם עץ הצאלון,

על דשא הגנון

השקנו יחד הירמוך עכור הזרם.

כפרי הדומים שניערתי משיזף

כממטרות תחתן סובבתי בשרב

כציפורים שהעירוני בקולן -

כאן ביתי, אל מול גולן.."

(יוסף נצר/ אל מול גולן)

כל זוג מקבל שתי כרטיסיות. אותן הוא צריך להשלים. בסיום, עיבוד בכיתה (15 דקות)

חלוקת הגולן לחבלי משנה:

כרטיסיה 1. השלימו מתוך המילים:

רמת הגולן היא רמה בזלתית במדרונות המערביים של _____.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

מקובל לחלק את הגולן לשלושה חלקים: צפון, מרכז ודרום. שלושת החלקים שונים זה מזה במבנה הטופוגרפי, באקלים, בצומח ובטיב הקרקע החקלאית. הגולן הצפוני הוא _____ ביותר. הוא מתנשא לגובה של 500 מ' עד 1,200 מ' מעל פני הים, ולכן אקלימו קר, ואף מושלג בחורף.

בחלקו המזרחי כמה תלים (הרי געש כבויים): הר חרמונית - 1,211 מ', הר בנטל - 1,165 מ', תל הר אביטל - 1,204 מ'. נחלי צפון הגולן זורמים _____ הסלעים הנם בזלת, סקוריה וטוף. האיזור אינו אידאלי לחקלאות אך טוב _____.

מרכז הגולן מתנשא לגובה שבין 300 ל-1,000 מ', ותלול _____ מהחלק הצפוני. בחלקו המזרחי כמה תילים, שהבולטים בהם: הר שיפון - 977 מ', תל פארס (הר פרס) - 929 מ'. נחלי מרכז הגולן זורמים בכיוון כללי מצפון מזרח _____ האדמה היא טרשית ואינה מתאימה לחקלאות.

דרום הגולן הוא חבל המשנה הנמוך ביותר. גובהו 300 עד 600 מ', ובו קניונים רחבים שנוצרו על ידי _____. המורדות _____ לכנרת תלולה מאד. בדרום הגולן קיימות אדמות טובות _____.

המילים:

ממזרח למערב
למראה
לחקלאות
המערביים
יותר
הנחלים
לדרום מערב
הגובה
פחות
הבשן

כרטיסיה 2. דיון בזוגות: היווצרות רמת הגולן.
קראו את הטקסט הבא, וענו על השאלות:

תהליך ההיווצרות:

הצורה הגיאולוגית של הגולן, היא בצורה של קערה, כתוצאה מקימוט. הגולן בין שני גושי גיר – החרמון בצפון והגלעד בדרום. ה"קערה" התמלאה בחומר וולקני בהתפרצויות שמילאו את הקערה שוב ושוב, עד שנוצרה רמה בזלתית.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

ומדוע בכלל מתפרץ הר געש? מה, בעצם, הסיבה?

מתחת לקרום כדור"א, בעומק של עשרות ק"מ, מבעבעת לבה ש"מבקשת" לפרוץ החוצה, תוך שהיא מנצלת סדקים ונקודות חולשה. חומר זה, שהוא חומר סלעי מותך, נקרא בשם מאגמה. המגמה היא למעשה שילוב של חומר נוזלי בתהליך הצטמקות. תוך עליית המגמה, פוחת הלחץ וכאשר היא מתקרבת אל פני האדמה - מתחיל הגז לצאת מן הנוזל וליצור בועות. אופן ההתפרצות של המגמה, בא בשלוש אפשרויות: הגז מתפרץ, גז ונוזל ביחד מתפרצים, הנוזל עולה לאטו ומכסה את פני השטח, אחרי שכבר הגז הגיח בהתפרצות אדירה. התפרצות הגז בצורה של פיצוץ, יוצרת בור ענק, בתופעה שנקראת ג'ובה (בגולן, בעיקר בצפון, ישנן כמה כאלו). טיפוס אטי נוסף של מגמה, מייצר תל געשי (ישנם תלי בזלת בגבהים שונים בעיקר בצפון הגולן). במקרים ומקומות שונים, נפערים בורות גדולים שמכונים לוע. תלי בזלת שונים נוצרים גם כתוצאה של העפת חומר מתוך הלוע. (פירוק לסטים). תהליך שונה מהמילוי האטי של המגמה. הפירוק לסטים, יתגבשו בגדלים שונים, מאפר געשי, ואבנים רקנות (טוף) ואבנים גדולות יותר (סקוריה) ועד סלעים געשיים גדולים. קילוחי המגמה שמכסים שטח נרחב, יוצרים את "בזלת הכיסוי" שאופייני למרכז הגולן.

1. שקע היה קיים בין _____ בצפון ל _____ בדרום לפני מיליוני שנים.
2. בתחתית שקע זה קיים היה _____
3. לפני עשרות מיליוני שנים, החלו התפרצויות וולקניות אשר מילאו את השקע ב _____ אשר התקשתה והפכה ל _____.

המילים:

בזלת
מגמה
הגלעד
החרמון.
הר געש

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ
מסע כוכב בגולן שיעור הכנה 3
האדם בעבר ובהווה
כתב: אבנר ויגודמן

[חזרה לרציונל](#)

הרעיון המרכזי

שיעור זה ממשיך את אפיון רמת הגולן, תוך העברת המוקד מהרובד הפיסי לרובד האנושי. בחלק הראשון של השיעור ינתחו התלמידים שתי מפות התיישבות:

1. ההתיישבות בגולן בעבר (התקופה הביזאנטית)
 2. ההתיישבות בגולן בהווה.
- בחלק השני של השיעור ישוו התלמידים בין 2 מפות ההתיישבות.

ההתיישבות בעבר תאמה את התנאים הפיסיים של הגולן, ההתיישבות בהווה מתפרסת על כל שטח הגולן.

בראיה כוללת רמת הגולן משמרת את האופי החקלאי, כשניתן להבחין בהלימה בין תנאי הרובד הפיזי לבין ענפי החקלאות ושימושי הקרקע המשתנים מצפון לדרום:

לסיכום השיעור יראה המורה כיצד ההתיישבות היהודית בהווה ממשיכה את ההתיישבות היהודית בעבר, ודומה לה מבחינת העיסוק בחקלאות. ההתיישבות היהודית בהווה על רקע הזיקה החזקה לעבר מהווה חלק מהמתח שמתהווה על רקע מצבה הפוליטי של רמת הגולן.

תיאום וקישור

בשיעור הקודם הודגש ההיבט הפיסי של הגולן. בשיעור זה "נלביש" את הרובד האנושי על גבי הרובד הפיסי וניצור רקע לקראת דיון העוסק באיזון הנדרש בין צורכי חברה-העל: המדינה, לבין הפרט, כפי שעולה משאלת פינוי הישובים מהגולן, שעלולה להתעורר במסגרת תהליך השלום.

מטרות

1. התלמיד יזהה מגמות בהתיישבות בגולן בעבר.
2. התלמיד יבחין בהתכנסות היישוב היהודי בעבר בגולן המרכזי.
3. התלמיד יזהה כי ההתיישבות היהודית בגולן בהווה מתבססת בעיקרה על חקלאות.
4. התלמיד יבחין כי צפיפות האוכלוסייה בגולן בהווה היא נמוכה יחסית.
5. התלמיד יקשר בין ההתיישבות היהודית בעבר לבין ההתיישבות היהודית בהווה.

ביבליוגרפיה

המפות לשיעור זה נלקחו מהמקורות הבאים:

4. יישובים בגולן מהתקופה הביזאנטית - בן דוד, חיים. תשס"ו, **היישוב היהודי בגולן בתקופת המשנה והתלמוד לאור ממצאי הסקר הארכיאולוגי בגולן התחתון**, הוצאת המכון לחקר הגולן והמוזיאון לעתיקות הגולן, קצרי.
5. מפת היישובים לפי צורה וגודל, מפת האוכלוסייה לפני נפות – סופר, תמר. 2008, **אטלס ישראל החדש, האטלס הלאומי**, הוצאת המרכז למיפוי ישראל.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

טבלת הפעילות

עזרים והערות	זמן	הפעילות	מטרה	תוכן
	5 דק'	המורה: בשיעור הקודם למדנו על הממד הפיסי ברמת הגולן. בשיעור זה נראה כיצד הרובד האנושי בא לידי ביטוי הן בעבר והן בהווה.		פתיחה
מפת ההתיישבות היהודית בגולן בתקופה הביזאנטית	20 דק'	המורה מנחה את התלמידים לבצע את התרגיל.	1 2 3 4	תרגיל: ניתוח מפת ההתיישבות בעבר ובהווה
מפות התיישבות מודרניות	10 דק'	תרגיל 2	5	השוואה בין 2 תקופות ההתיישבות
	15 דק'	המורה יעבור עם התלמידים על התשובות וידגיש שהשיעור מהווה רקע למסע. במהלך המסע נעסוק בהתיישבות היהודית בעבר ובהווה, ונראה כיצד הן באות לידי ביטוי בשטח.		סיכום

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ
תרגיל – ניתוח ההתיישבות בגולן בעבר ובהווה

לפניך מפת ההתיישבות בגולן בתקופה הביזאנטית (נספח מס' 1), עיין במפה וענה על הנשאלות הבאות:

1. מי היו תושבי הגולן על פי המפה? _____.
2. על סמך מה הגעתם למסקנה? _____.
3. האם אתה מזהה מגמות (ריכוז של יישובים, מיקום של יישובים בעלי אופי אתני מסוים) בהתיישבות בעבר, נא לפרט: _____.

4. מה לדעתך העיסוק העיקרי של המתישבים בגולן בתקופה הנדונה (לפני 1700 – 1400 שנה)?

לפניך מפה (נספח מ' 2) המתארת את ההתיישבות של האדם בהווה ברמת הגולן, עיין במפה זו ובמפה הפיזית מהשיעור הקודם, וענה על לשאלה:

5. מהו סוג היישובים הדומיננטי ברמת הגולן?

6. מהו אופי השטח מבחינה אנושית של מרחב הגולן כיום? במה נבדל אזור הגולן מאזורים אחרים בארץ כגון אזור חיפה?

7. במה שונה ההתיישבות בגולן בימי קדם ובימינו?

8. במה דומה ההתיישבות בגולן בימי קדם ובימינו?

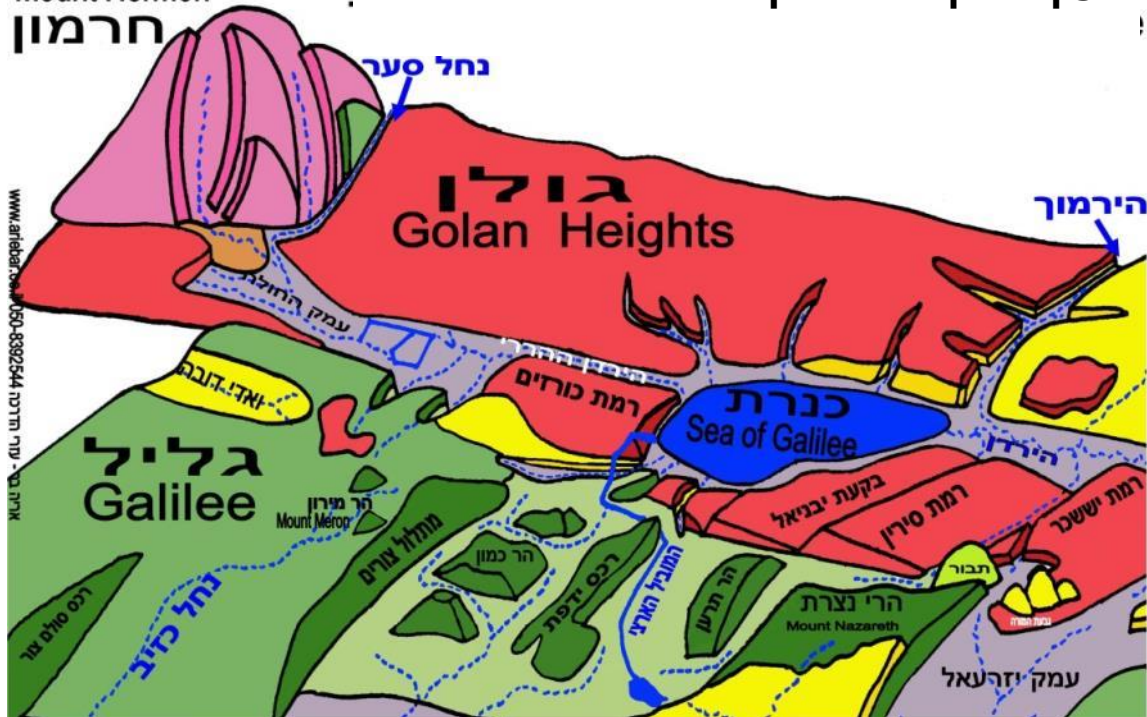
מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ
רשימת מקורות:

1. משה ענבר, אבי דגני, ארץ הגולן והחרמון (2 כרכים), הוצאת משרד הבטחון, 1994.
2. רמת הגולן ואתריה, אריאל. 50-51.
3. נתן שור, תולדות הגולן, הוצאת אפי מלצר, 2002.
4. מור דורון, הגולן ארץ הרי הגעש, הוצאת אקדמון, 1994.
5. מדריך ישראל, ערכים רלבנטיים.
6. יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים (תרגום שמואל חגי), הוצאת ראובן מס, 1993.
7. י' הירשפלד וג' סולר, 'המרחצאות הרומים של חמת גדר', ע' זהרונאי (עורכת), דרך ארץ – עם חי בנופיו, תל אביב תשמ"ג, עמ' 209-213.
8. בנתיבות הגולן והחרמון, יד בן צבי.
9. הגולן ואתריו, הוצאת אריאל.
10. רמת הגולן ואתריה, אריאל. 50-51.
11. הוצאת אפי מלצר, 2002.
12. מור דורון, הגולן ארץ הרי הגעש, הוצאת אקדמון, 1994.
13. מדריך ישראל, ערכים רלבנטיים.
- 14.
15. בתי כנסת קדומים בגליל ובגולן, אריאל. 52.
16. גוטליב שומכר, הגולן סקר תאור ומיפוי, אריאל, 126 – 127, 1998.
17. אשר, דני. 2003, "התכנית הסורית למלחמת יום הכיפורים ומהלכי הלחימה", בתוך: "מלחמה היום" – חקרי מלחמת יום הכיפורים, ערכו: חגי גולן ושאל שי, הוצאת מערכות, צה"ל – המחלקה להיסטוריה ובשיתוף משרד הביטחון, ת"א.
18. אשר, דני. 2008, הסורים על הגדרות – פיקוד צפון במלחמת יום הכיפורים, הוצאת מערכות ומשרד הביטחון, תל אביב.
19. הבר, איתן. שיף, זאב. 2003, לקסיקון מלחמת יום הכיפורים, עורך משנה: אל"מ (מיל) ד"ר דני אשר, הוצאת זמורה ביתן / דביר, אור יהודה.
20. הרצוג, חיים. 2005, (עדכן את המהדורה, אלוף שלמה גזית), עם כלביא יקום: מלחמות ישראל – ערב, תש"ח – תשס"ה, הוצאת ידיעות אחרונות, ספרי חמד, ת"א.
21. יצחקי, אריה. 1988, בעקבות לוחמים – מדריך לאתרי גבורה בישראל, כרך א' – צפון, הוצאת בר, ת"א.
22. לורך, נתנאל. 1987, מלחמת יום הכיפורים 6 – 24 באוקטובר 1973, הוצאת מרכז ההסברה, ירושלים.
23. דני רובינשטיין, הצ'רקסים, דבר, 8 במאי 1970.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

Mount Hermon
חרמון

צפון הארץ-גליל וגולן

יחידות הנוף בצפון הארץ
View Units in the North

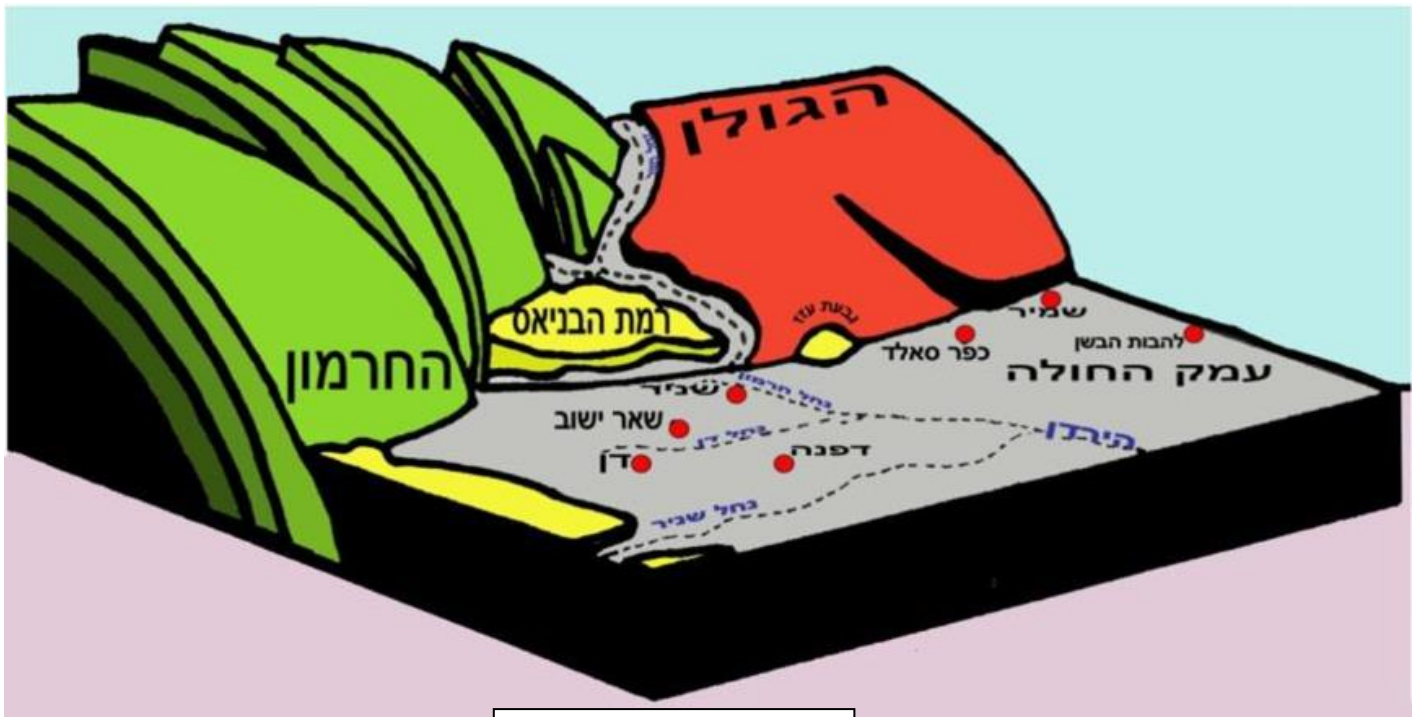
www.arielbar.co.il 050-8392544 עזר הדרכה

רח' הגביאים 31, בניין ארלדן ירושלים 91911 * טלפון: 073-3934918 * פקס: 02-5602054
אתר האגף: http://edu.gov.il/noar/tiulim/Pages/The_Directors-words.aspx
דוא"ל: 47inbalba@education.gov.il

חזרה לתוכן
העניינים

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

גולן וחרמון

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

**חזרה לתוכן
העניינים**

רח' הנביאים 31, בניין ארלדן ירושלים 91911 * טלפון: 073-3934918 * פקס: 02-5602054
אתר האגף: [http://edu.gov.il/noar/tiulim/Pages/The_Directors- words.aspx](http://edu.gov.il/noar/tiulim/Pages/The_Directors-words.aspx)
דוא"ל: 50inbalba@education.gov.il

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידועת הארץ

דרוזים בגבעת הצעקות (למטה) תפוחים בעין זיוון (למעלה)

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

גילגל רפאים (רוג'ום אל הירי) למעלה, גלעד עמק הבכא, למטה.

